

みんなくりポジトリ

国立民族学博物館学術情報リポジトリ National Museum of Ethnology

ХХ зууны Монголчууд /2/ :
Социалист Монголын улс
төрийн амьдрал

メタデータ	言語: ru 出版者: 公開日: 2009-04-28 キーワード (Ja): キーワード (En): 作成者: I., ルハグワスレン, 小長谷, 有紀 メールアドレス: 所属:
URL	https://doi.org/10.15021/00001396

Балдандоржийн Нямбуу

1 Төрсөн нутаг.	9 “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”.
2 Зөвлөлтийн цэргийн цуваа орж ирлээ.	10 “Сэхээтний төөрөгдөл”.
3 Их хэлмэгдүүлэлт.	11 Ю. Цэдэнбал.
4 Лам нарын шүүх хурал.	12 МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал.
5 Дотоод яамны баривчилгаа.	13 Шүүмжлэлийн хариу.
6 Би байлдааны нисэгч болов.	14 МАХН-ын ТХ-ны томилолтоор ирсэн малчин.
7 Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны 1-р нарийн бичгийн дарга.	15 Ю. Цэдэнбал халагдав.
8 Х. Чойбалсан, Ю.Цэдэнбал хоёр.	16 Л.Цэнд, Д. Төмөр-Очир хоёр.
	17 Монголын ардчилал, шинэчлэл.

1 Төрсөн нутаг.

Конагая Юүки (цаашид **КЮ**): Тантай уулзаж байгаадаа бид баяртай байна. МАХН-ын дотор оршиж байсан бусармаг явдалтай шударгаар тэмцэж явсан 20-р зууны Монголын хамгийн алдартай улс төрчдийн нэг гэж таныг Монголын олон нийт үнэлдгийг бид дуулж байсан. Энэ удаагийнхаа ярилцлагыг таны бага насны дурсамжаас эхэлбэл ямар вэ? Та хаана, хэдэн онд төрсөн болон өөрийн аав, ээж, ах, эгч, дүү нарынхаа тухай, өөрийн бага насныхаа тухай бидэнд ярьж өгнө үү?

Балдандоржийн Нямбуу (цаашид **БН**): Тэгье. Би өөрийн бага насныхаа тухай ярианаас эхлье. За, би 1922 онд Түшээт хан аймгийн Дархан чин ван Пунцагцэрэнгийн хошууны нутаг Шархайн хөндий гэдэг газар төрсөн хүн. Манай хошуу сүүлд засаг захиргааны шинэ хуваариар Төв аймгийн Сэргэлэн сум болж өөрчлөгдсөн юм. Одоо би 83 нас хүрч байна. Манайхан бол удам угсаагаараа, эцэг, өвгөдийн үеэсээ, олон үе дамжиж Шархайн хөндийд амьдарч ирсэн юм гэнэ билээ. Манайхан бол дан ганц мал аж ахуйгаа эрхэлэн амьдарч ирсэн, малчин удамтай хүмүүс юм.

КЮ: Танайх олон малтай айл байсан уу?

Б Н: Манайх баян биш удамтай, ядуувтар айл байсан юм. Манай эцгийн эцэг, түүний эцэг гээд эцгийн тал бол малгүй шахам байж. Харин эхийн тал бол мал сайтай байж. Миний эцэг 1888 оны үед мөн тэр Шархайн хөндийд төрсөн гэдэг. Тэр бол айлын гурав дахь хүүхэд нь байж. Бага наснаасаа эхлээд дан мал маллаж явсан хүн.

Манай эцэг хорин настайдаа гэрлэсэн юм билээ. Манай ээж тэр үед 17 настай байж. Тэр хоёр ганц цагаан морьтой, ганц хоёр үнээтэй, хэдэн бог малтай, өөрийн мал багатай айл гэр болж байж. Манай эцэг малынхаа хажуугаар ан хийж, тарвага агнадаг байж. Ер нь тарваганы ангаар л амьдарч, амьдралаа өөд нь татсан гэж ярьдаг юм. Манай эцэг монгол бичгээр сайхан бичиж, уншдаг хүн байсан юм. Хуучин засгийн үед хорин настайгаасаа эхлээд нэг хэсэг бага тушаалын түшмэлийн алба хашиж явсан юм билээ. Ийм хүмүүсийг “Хар зайсан” гэж нэрлэдэг байсан гэдэг юм.

Иймэрхүү байдалтай амьдарч яваад 1921 оны Ардын хувьсгалтай золгожээ. Ардын хувьсгалын эхний жилүүдэд тэр малаа малаад амьдарч байж. Ардын хувьсгалаас хойш 1920-оод оны сүүлч, 1930-аад оны эхээр МАХН-ын гишүүн болсон байна. Ингээд нэг хэсэг бас баг, сумын захиргаанд алба хааж явжээ. Сүүлдээ энэ ажлаасаа гарч, малаа маллаад амьдарч байж. Манайх олон малтай болж, сумандаа баян айлын тоонд орох болсон юм байж.

Манайх жил бүр л хурдан морь уядаг байлаа. Би багадаа аавынхаа уясан хурдан морийг унаад уралддаг байлаа. Бид иймэрхүү амьдралаар амьдраад байж байтал 1938 онд аавыг Дотоод яам баривчилсан юм.

КЮ: Яагаад?

Б Н: Яагаад гэж үү? Мэдэхгүй. Миний аавыг яагаад баривчилснаа манай Дотоод яам ерөөсөө тайлбарлаагүй юм шүү. Миний аавыг баривчилсан шалтгааныг би тэр үед Монгол оронд өрнөж байсан улс төрийн үйл явдлуудыг хөөж, хожим өөрөө л тайлбарлахыг оролдсон юм. Зөвхөн миний аавыг биш Монголын олон мянган аав нарыг ингэж баривчилсан юм. Олон мянган аав нар буцаж ирэлгүй, жижигхэн хүүхдүүд, залуухан эхнэрүүдээ үүрд орхиод цаазын тавцан дээр гарцгаасан юм. Монголд ийм хэмжээний эмгэнэл, гамшгийг дагуулж ирсэн он бол 1937 он юм. Энэ бол “Их баривчилгаа” эхэлсэн он шүү дээ.

1937 оны 10-р сарын 2-нд “Бүрэн эрхт онцгой комисс”-ын шийдвэр гарч, олон мянган монгол хүн улс төрийн хилс хэргээр цаазлагдсан юм. Их хэлмэгдүүлэлт ингэж эхэлсэн юм. Бүрэн эрхт онцгой комисс бол 1937 оны сүүлчээр байгуулагдсан юм. Түүнд Дотоод яамны сайд Х.Чойбалсан, МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Д.Лувсаншарав зэрэг хүмүүс орсон байж. Энэ Бүрэн эрхт онцгой комиссын шийдвэрээр баривчлагдсан хүмүүсийг шууд цаазалдаг байж.

Дотоод яам манай аавыг ямар учир шалтгаанаар баривчилсан, хаана хорьж байгаа талаар хэнд ч, юу ч хэлээгүй юм шүү дээ. Бид нар аавыгаа

амьд байгаа эсвэл алагдсан талаар огт юу ч мэдэхгүй байв. Манай ээж аавын хойноос яваад хэнээс ч, юу ч олж сонсож чадалгүй эргээд ирж байлаа. Гэтэл нэг хэсэг хугацааны дараа манай аавын тухай “Амьд байгаа гэнэ! Шоронд хоригдож байгаа гэнэ! Арван жилийн ял оноосон гэнэ!” гэсэн яриа гарсан юм. Зөвхөн манай аавын тухай биш аавтай хамт баригдсан манай нутгийн хүмүүсийн тухай ам дамжсан ийм яриа явж байсан юм. Гэвч энэ бүх яриа ор үндэсгүй зүйл байсан юм билээ.

Би аавынхаа тухай бүх үнэнийг Монголд ардчилсан хөдөлгөөн өрнөснөөс хойш л олж мэдсэн юм. 1990-ээд оны эхээр би Дотоод яамны архиваас аавынхаа холбогдолтой материалыг шүүлгээд, авч үзлээ. Энэ архивын материалд манай аавыг “1938 оны 8-р сард баривчилсан!” гэж тэмдэглэсэн байна билээ. Ингээд түүнийг нэг сар орчим шоронд хорьж байгаад 1938 оны 9-р сард мөрдөн байцаалт хийж эхэлжээ. Манай ааваас хоёр удаа мэдүүлэг авсан байгаа юм. Эхний удаад нь аав “Би ямар ч хувьсгалын эсэргүү хэрэг хийгээгүй. Тийм зүйл надад байхгүй. Энэ талаар надад ярих зүйл байхгүй!” гэж хэлсэн байдаг юм. Хоёр дахь байцаалтан дээр тэр “Би Богд Жавзандамба хутагтын тойвон Ваанжил гэдэг хүний удирдсан хувьсгалын эсэргүү байгууллагад элссэн нь үнэн. Бид нар энэ засгийг устгаж, хуучин засгийг эргүүлж байгуулах зорилготой байсан. Би энэ ажилд оролцож, өөрийн үүрэг хүлээж байсан. Би энэ байгууллагад өөрөөсөө гадна өөрийн нутгийн таван хүнийг элсүүлж өгсөн!” гэх мэтээр мэдүүлсэн байдаг юм. Түүнээс хойш 1938 оны 11-р сарын 10-ны өдөр Онцгой комисс түүнд цаазаар авах ял оноожээ.

Тэр үед Онцгой комиссын шийдвэрийг яг тэр өдөр нь гүйцэтгэдэг журамтай байж. Тэгэхээр миний аавыг 1938 оны 11-р сарын 10-ны орой цаазалсан байх. Тэр үед Онцгой комиссын шийдвэрээр цаазаар авах ёстой хүмүүсийг хэсэг, хэсгээр нь машинд ачиж “Цаазын газар” авч ирээд, эсвэл буутай харгалзагч нар явган тууж тэнд авч ирээд, ухсан нүхний аман дээр буруу харуулан зогсоож байгаад, араас нь яг толгой руу нь бууддаг байсан юм билээ. Миний аав бас л яг ийм маягаар цаазлагдсан байх. Онцгой комиссын шийдвэрийг яаж гүйцэтгэсэн тухай баримтыг би Дотоод яамны архиваас олоогүй юм. Ер нь тийм баримт байдаггүй байх. 1990 онд Дотоод яам миний аавын “хэрэг”-ийг цагаатгаж өгсөн юм. Би түүний хоёр дахь мэдүүлэгтээ дурьдсан зүйлүүдийг шалгаж үзсэн юм. Тэр мэдүүлэгт дурьдагдсан “Богд Жавзандамба хутагтын тойвон Ваанжил гэдэг хүний удирдсан хувьсгалын эсэргүү байгууллага” гэдэг нь огт байгаагүй юм билээ. Бас “Богд Жавзандамба хутагтын тойвон Ваанжил” гэдэг хүн ч ерөөсөө байсангүй. Миний аавын “Хувьсгалын эсэргүү байгууллагатаа нутгийн таван хүнийг элсүүлсэн!” гэж мэдүүлсэн тэр таван хүн нь ч манай нутагт байсангүй. Энэ мэдүүлэгт дурьдагдсан зүйлд үнэн юм нэг

ч байсангүй. Энэ бол жинхэнэ “зохиомол хэрэг” байж.

Тэр үед миний аавыг Дотоод яамны ажилтан Д.Батхүү гэдэг хүн байцааж байсан юм билээ. Одоо тэр хүн амьд сэрүүн байна. Би тэр өвгөнтэй уулзаж аавынхаа тухай асуулаа. Гэтэл тэр хүн “Балдандорж гэдэг хүний нэр, хэдэн онд хаана төрсөн зэрэг нь л үнэн. Бусад нь цөм худал зүйл шүү. Түүний өгсөн хоёрдахь мэдүүлгийг бид өөрсдөө зохиож бичсэн юм. Тэгээд тэр хүнээр өөрөөр нь гарын үсэг зуруулсан юм. Эхлээд гарын үсэг зурахаас эрс татгалзсан юм. Тэгэхээр нь бид нар хэдэн өдөр ээлжлээд зодсон юм. Эцэстээ зөвшөөрч бидний өөрсдөө зохиож бичсэн хуурамч мэдүүлэгт гарынхаа үсгийг зурсан юм. Тэр үед гарын үсэг зурахаас татгалзсан бүх хүнийг зодож, зовоох аргыг хэрэглэж хуурамч мэдүүлэг авдаг байсан юм шүү!” гэж хэлж байлаа.

КЮ: Та аавыгаа баривчлагдах үед хэдэн настай байсан бэ?

Б Н: Тэр үед би 15 орчим настай байсан юм болов уу даа. Миний хоёр ах нэг дүү, ээж бид нар үлдсэн юм. Аавыг яг баригдах тэр үед би нэг ахтайгаа хамт Улаанбаатар хотод байсан юм. Гэртээ миний дүү, нэг ах ээж гурав байсан юм.

Би ер нь арван таван нас хүртлээ гэртээ мал маллаад амьдарч байсан юм. Манай нутагт тэр үед бага сургууль байсангүй. Бага сургууль бүр 1940 он хүрч байж байгуулагдсан юм шүү дээ. Миний эцэг өөрөө бичиг үсэг сайтай хүн байсан болохоор намайг 8-9 настай байхад монгол бичиг өөрөө зааж сургасан юм. Би хоёр жил орчим ааваараа монгол бичиг заалгаад, уншиж бичиж чаддаг болсон юм.

Тэр үед манай нутагт гэлэн санваартай Лувсанцэрэн гэдэг лам хүн байсан юм. Тэр хүн түвд, хятад хэл сайн мэддэг, түвд эм залдаг их нэр хүндтэй хүн байлаа л даа. Аав намайг тэр хүний шавь болголоо. Би тэр хүнээр түвд хэл заалгаж эхэлсэн юм. Бас тоо бодлого, монгол бичгийг үргэлжлүүлэн заалгасан юм. Би өглөө морио унаад тэдний гэрт очоод номоо заалгаад, орой нь эргээд ирдэг байлаа. Хоёр жил орчим өвлийн улиралд би тэр багшийн гэрт нь суусан юм. Би өөрөө төвд бичигт их дургүй байлаа. Лам болох дургүй байсан юм. Харин монгол бичиг, тоо бодлого сурахад их дуртай байлаа. Энэ талаар хуучин цагийн тал бичээч юм уу, эсвэл бичээчийн хэмжээний ажил хийж чадахаар мэдлэгтэй болсон байх.

2 Зөвлөлтийн цэргийн цуваа орж ирлээ.

Б Н: Манайх 1930-аад оны үеэс эхлээд л Улаанбаатарт ирж наадмаар

морь уралдуулдаг болсон юм. Олон жил ирсэн дээ. Манай нутаг Улаанбаатараас 100-150 км-ын зайнд байдаг юм. Зарим үед Улаанбаатарт маш ойртож ирээд, Богд уулын өвөр хавиар нутагладаг байлаа.

1936 онд би Улаанбаатарт ирж Холбооны техникумд орсон юм. Тэр үед Улаанбаатарт таван техникум байлаа. Намайг тэр сургуульд миний аавын таньдаг хүн оруулж өгсөн юм. Би өвөл ирж сургуульдаа суучихаад, хавар зун гэртээ харьдаг байлаа.

1937 оноос эхлээд би байнга Улаанбаатарт амьдарч байсан юм шүү. Тэр үед улс орны гадаад, дотоод байдал их хүнд байлаа шүү дээ. 1935 оноос эхлээд Монголын зүүн хил дээр хилийн будлиан байнга гарч байлаа. Булан дэрс, Халх гол орчмоор Японы цэргүүд хил зөрчих явдал их гарч байлаа. 1936 онд Москва хотноо Зөвлөлт-Монголын харилцан туслах протоколд хоёр засгийн газрын тэргүүнүүд гарын үсэг зурсан юм.

1937 оны зун би амралтаа хөдөө гэртээ өнгөрөөгөөд 8-р сарын сүүлчээр аавыгаа дагаад, тэмээ унаад Улаанбаатарт орж ирсэн юм. Бид хоёр нар жаргасанаас хойш бүрэнхий болж эхлэх үед Яармагийн дэнж рүү орж иртэл цуварсан маш олон гэрэл харагдаж эхэлсэн юм. Тэр гэрэл маш их урт, цуварсан байдалтай, ярайгаад харагдаж байсан юм. Миний аав бид нар урд нь тийм юм огт харж байгаагүй болохоор маш их гайхаад, ердөө учрыг нь олсонгүй. Тэгээд бид явдлаа түргэтгээд тэр цувсан олон гэрэлд ойртож ирээд харвал дандаа Орос цэрэг суулгасан машины урт цуваа явж байлаа. Хоёр машины хоорон дахь зай нь бараг 20 орчим метр байсан байх. Орос цэргүүд буугаа бариад, хэдэн үе болоод, машин дээр суусан байлаа. Энэ цуваа хаана, эхлээд хаана дуусч байгаа нь мэдэгдэхгүй их урт байсан юм. Тэр машины цуваа Улаанбаатар хотын дундуур баруун талаасаа орж ирээд, зүүн тийшээ гарч явж байлаа. Аав бид хоёр цуваа дуусахыг хүлээгээд зогсоод байлаа. Бид тэр цувааны хойд талд гарах ёстой байсан юм. Гэтэл тэр дуусдаггүй. Намрын шөнө болсон тул бид хоёр даарч эхэллээ. Цуваа шөнөжин үргэлжилээ. Өглөө үүр цайж байхад сая цуваа дууссан юм. Цуваа дуусахаар бид хоёр Улаанбаатарын хойд талд гарсан юм. Түүнээс хойш хэдэн удаа, үдэш болохоор л мөн тийм Орос цэргийн цуваа үргэлжилсэн юм. Миний аав, бид хоёрын үзсэн Орос цэргийн цуваа бол Харилцан туслалцах протоколоор хүлээсэн үүргээ биелүүлэх зорилгоор ЗХУ-ын засгийн газраас Монголд илгээсэн цэргийн ангийн цуваа байсан юм байж. Ингэж би ЗХУ-ын цэргийн маш том анги Монголд орж ирсэн үйл явдлыг өөрийн нүдээр харсан юм.

3 Их хэлмэгдүүлэлт.

КЮ: Ер нь Монголд өрнөсөн улс төрийн хэлмэгдүүлэлт хэзээнээс эхэлсэн

юм бэ?

Б Н: Монгол дахь улс төрийн хэлмэгдүүлэлт 1920-оод оны үеэс эхэлсэн юм шүү дээ. Тэр үед Монгол улсын Ерөнхий сайдаас авхуулаад, төр, засгийн өндөр алба хашиж байсан олон хүнийг цаазласан юм. Улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэж хэлмэгдүүлэх явдал 1990-ээд оныг хүртэл үргэлжилсэн юм. Монголд Ардчилсан хөдлгөөн үүсэж эхэлсэн тэр үеэс л улс төрийн хэлмэгдүүлэлт зогссон байх. 1930-аад оноос эхлээд “нэг хүнийг тахин шүтэх явдал” газар авч олон гэмгүй хүнийг хэлмэгдүүлж, цаазалсан юм. Үүний гол хариуцлагыг нь Х.Чойбалсан хүлээх ёстой гэж МАХН-ын түүхэнд тэмдэглэдэг юм. 1950-1960-аад он, түүнээс хойших улс төрийн хэлмэгдүүлэлт бол Х.Чойбалсангийн үеийнхээс нилээд ялгаатай байсан юм.

1920-оод оноос эхэлсэн улс төрийн хэлмэгдүүлэлт 1930-аад оны дунд үеэс эхлээд их өргөн хүрээтэй болж ирсэн юм. 1930-аад оноос эхлээд улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэж, маш олон хүнийг цаазалсан юм. Тэдний дундаас хамгийн анхных нь “Лхүмбийн хэрэг” юм. Түүний дараагийнх нь “Жигжиджавын хэрэг” байсан юм.

Жигжиджав бол 20-оод оны эхээр Ардын түр засгийн газрын Ерөнхий сайдын албыг нэг үе хашиж байсан хүн шүү дээ. Лхүмбэ бол ЗХУ-д суралцаж, Дорно дахины хөдөлмөрчдийн коммунист их сургуулийг (оросоор Коммунистический Университет Трудящихся Востока (КУТВ –ред.) төгссөн хүн юм. Тэндээс ирээд Монголын Үйлдвэрчний Эвлэлийн Төв Зөвлөлийн даргаар томилогдож байсан юм. Тэндээсээ шууд МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон юм билээ. 1932 онд Монголын баруун хязгаарт гарсан “Хувьсгалын эсэргүү хөдөлгөөн”-ийг дарахад оролцож явсан хүн. 1917 онд Орос оронд ялсан Октябрийн социалист хувьгалаас зугатаж, Байгаль нуур орчмоос маш олон тооны буриадууд манай Хэнтий, Дорнод аймгийн нутагт нүүдэллэж ирсэн юм. Тэд нар бүгд Дорнод, Хэнтий аймгийн хойд талаар амьдарч байсан юм. Тэд нар иргэншлийн хувьд бүгд Монгол улсын иргэн болсон байв. Лхүмбэ МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргын хувьд тэр нүүдэллэж ирсэн буриадуудын асуудлыг хариуцаж байсан юм. Лхүмбэ 1930-аад оны дундуур нэг хоногийн албан томилолтоор Хэнтий аймагт очсон юм билээ. Тэнд очоод Хэнтий аймгийн МАХН-ын хорооны даргатай уулзсан юм байж. Тэгээд нэг хоноод Хэнтий аймгийн МАХН-ын хорооны ажилтан М.Ренчин гэдэг хүний хамтаар Улаанбаатарт буцаж ирсэн юм байж. Тэднийг Улаанбаатарт ирэх үед Хэнтий аймгийн Дадал сумын харьяат Мархайн Цэвээн гэдэг хүнийг Дотоод яам баривчилсан байгаа юм. Мархайн Цэвээн бол МХЗЭ-ийн ТХ-ны орлогч дарга буюу

Улаанбаатар хотын МХЗЭ-ийн хорооны даргын албыг хашиж байсан хүн юм. Мархайн Цэвээнийг баригдахаас өмнө Хэнтий аймагт хоршооны даргын ажилтай байсан Цэвэгжав гэдэг хүн баригдсан юм байж. Энэ Мархайн Цэвээн, Цэвэгжав хоёр бол нэг нутгийн хүмүүс байж, харин бие биенээ таньдаг байсан эсэхийг хэлэхэд хэцүү юм. Дотоод яам Мархайн Цэвээнийг баривчлаад мэдүүлэг авчээ. Түүнийг Хэнтий аймагт хоршооны даргын ажилтай хувьсгалын эсэргүү Цэвэгжавтай холбоотой байсан гэж гүтгэжээ. Мархайн Цэвээн энэ гүтгэлэгийг хүлээж аваагүй юм байна. “Би Д.Цэвэгжавтай ямар ч холбоо байхгүй!” гэдэг байж л дээ. Тэгээд Дотоод яам түүнийг зодож, зовоогоод өөрсдийн зохиосон хуурамч мэдүүлэгт гарын үсэн зуруулсан байна. Тэр хуурамч мэдүүлэгт нь “Д.Цэвэгжавтай холбоотой байсан нь үнэн. Бид нар хамгийн сүүлд Лхүмбээр дамжуулж холбоо барьсан. Лхүмбийг Хэнтий аймагт албан томиллолтоор явах гэж байгааг бид мэдэж байсан. Лхүмбэ Хэнтий аймагт очоод Д.Цэвэгжавтай уулзаад, миний захиаг түүнд өгөөд, түүнээс надад хариу захиа авч ирж өгсөн!” гэх зэргээр зохиож бичсэн юм байж. Ингээд энэ хуурамч мэдүүлгийг үндэслээд Лхүмбийг баривчилсан юм. Тэгээд түүнд “Хувьсгалын эсэргүү Мархайн Цэвээн, Д.Цэвэгжав нартай холбоотой байсан!” гэсэн гүтгэлэгийг тулгасан байгаа юм. Лхүмбэ нэг жил гаруйн хугацаанд энэ гүтгэлэгийг хүлээж аваагүй юм билээ. Дотоод яам түүнийг зодож, зовоож, тамласаар байгаад нэг жилийн дараа бас өөрсдийн зохиосон хуурамч мэдүүлэгтээ гарын үсгийг нь зуруулж чадсан байгаа юм. Тэгээд энэ хуурамч мэдүүлгийг нь үндэслээд, түүнийг буудаж алсан юм шүү дээ.

Тэр үед Дотоод яамны шоронд өөрсдийн зохиосон хуурамч мэдүүлэгтээ баривчлагдсан хүнээр өөрөөр нь гарын үсэг зуруулахын тулд хэрэглэдэг байсан маш харгис хэрцгий аргуудыг зөвлөлтийн мэргэжилтнүүд нэвтрүүлсэн байх. Энэ бол ЗХУ-ын Дотоод яамнанд хэрэглэдэг байсан арга юм. Түүнийг ЗХУ-ын Дотоод яамны сайд байсан А.В.Вышинский гэдэг хүн анх санаачласан юм билээ. А.В.Вышинский И.В.Сталин хоёр 1917оны Октябрийн социалист хувьсгалаас өмнө Оросын хаант засгийн шоронд, нэг өрөөнд хоригдож байжээ. Хувьсгал ялсны дараа И.В. Сталин ЗХУ-ын Коммунист намын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, Сайд нарын Зөвлөлийн дарга зэрэг өндөр албан тушаалыг хаших болсныхоо дараа А.В.Вышинскийг ЗХУ-ын ерөнхий прокуророор томилжээ. А.В.Вышинский энэ аргаа хэрэглэж Орос оронд Октябрийн социалист хувьсгалыг ялалтанд хүргэсэн В.И.Лениний хамтран зүтгэгч жинхэнэ коммунистуудыг (большевикууд – ред.) бүгдийг алсан юм билээ. В.И.Ленины хамтран зүтгэгч Н.Бухарин, Улаан цэргийн нэртэй зүтгэлтэн М.Тухачевский, В.Блюхер зэрэг хүмүүсийг ийм аргаар тамлан зовоож,

хуурамч мэдүүлэгт гарын үсэг зуруулаад, түүнийг нь үндэслээд буудаж алсан юм билээ. Ер нь ийм маягаар буудуулсан маш олон хүн бий л дээ. Тэнд болж байсан улс төрийн хэлмэгдүүлэлт бол манайхаас маш их өргөн хүрээтэй, маш олон хүнийг хамарсан, маш их харгис, хэрцгий байсан юм. Оросын их ард түмнийг айдас хүйдэст авхуулж, цусан далайд живүүлсэн юм. И.В.Сталин ийм харгис “улаан террорист” арга хэрэглээгүй бол “Октябрийн социалист хувьсгал” гэгч нэг хоног ч оршин тогтнож чадахгүй нь ойлгомжтой шүү дээ.

Манайд 1936 онд Х.Чойбалсан Дотоод яамны сайдаар томилогдсоноос хойш яг энэ аргыг хэрэглэж эхэлсэн байгаа юм. Ямар ч хэрэг хийгээгүй хүнийг өөр хүний хуурамч мэдүүлгээр баривчлаад, бас хуурамч мэдүүлэг авахын тулд хатуу харгис аргаар зодож, зовоон тарчлаадаг байсан юм. Х.Чойбалсан Дотоод яамны сайд болохынхоо өмнө Сайд нарын Зөвлөлийн нэгдүгээр орлогч болсон юм. Хэмжээгүй эрх мэдэл түүний гарт аажим аажмаар төвлөрч эхэлсэн юм. Х.Чойбалсан бол 1921 оны Ардын хувьсгалын удирдагчдын нэг шүү дээ. Ардын хувьсгал ялсны дараа нэг үе түүнийг хариуцлагатай албан тушаалд томилдоггүй байсан юм билээ. Энэ бол түүний хувийн зан чанартай холбоотой байсан байх. “Улс төрийн маш их болчимгүй алхамуудыг хийж болзошгүй хүн!” гэж олон хүн түүнээс болгоомжилж байсан байх. Зарим үед тэр ажилгүй ч болж үзсэн байх. “Лхүмбийн хэрэг”-т холбогдуулаад олон хүнийг баривчилсан юм. Х.Чойбалсан ч бас баригдаж байсан түүх бий юм шүү. Тэр үед баривчлагдсан хүмүүсийн заримыг нь манай Дотоод яам Сибирьт цөллөгт явуулдаг байж. Ингэж цөлөгдсөн хүмүүсийн дотор Х.Чойбалсан орж байж. Тэр үед Орос руу цөлөгдсөн хүмүүс эргэж ирээгүй юм. Харин Х.Чойбалсан удалгүй эргээд ирсэн байгаа юм. Чухам ямар учир шалтгаанаар түүнийг суллаж, нутаг буцаасан талаар одоо болтол тодорхой баримт байдаггүй юм. ЗХУ-ын Улсын Аюулаас Хамгаалах Хороо (Комитет Государственной Безопасности - КГБ-ред.) “Х.Чойбалсантай цаашид хамтарч ажиллах боломжтой хүн!” гэж үзсэн байж магадгүй. Тэд нар Х.Чойбалсанг цаашид өөрсдийн зорилгод ашиглах төлөвлөгөөтэйгөөр Монголд буцаасан байж болох юм. Х.Чойбалсан ЗХУ-аас буцаж ирээд л улс төрийн гялалзсан карьер хийсэн байдаг юм. Дотоод яамны сайд, Мал, тариалангийн яамны сайд, Батлан хамгаалах яамны сайд, Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга гээд л том, том албан тушаалд ядах юмгүй дэвшиж эхэлсэн байдаг юм. Түүнийг хэн ингэж том албан тушаалд дэвшүүлээд байсан бэ? гэдэг нь их сонирхол татсан асуулт юм л даа.

Энэ үед манай Ерөнхий сайдаар П.Гэндэн ажиллаж байсан юм. Энэ бол түүний хийсэн ажил яавч биш гэдэг нь ойлгомжтой юм. П.Гэндэн бол

их омголон зантай, Монголынхоо эрх ашгийг тууштай хамгаалдаг, хурц дайчин хүн байсан юм. Тэр удаа дараа ЗХУ-д албан ёсны айлчлал хийж, ЗХУКН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга И.В.Сталин болон Зөвлөлт төрийн бусад удирдагч нартай уулзаж байсан юм. Тэд нартай хоёр улсын хамтын ажиллагааны талаар их яриа өрнүүлж, засгийн газар хоорондын хэлэлцээ хийж байсан юм. Тэр үед Монголын нийгэмд бурхны шашин их хүчтэй нөлөөлтэй байлаа. Монголын бурхны шашин, сүм хийд, лам нарын асуудлаар П.Гэндэн ЗХУКН-ын удирдлагуудтай санал солилцож байсан юм билээ. И.В.Сталин нар “Монголын бурхны шашин, сүм, хийд, лам нар бол хувьсгалын эсэргүү хүч мөн!” гэж үзэж байсан юм байж. Тийм учраас “Монголын бурхны шашныг Дотоод яамны хүчээр устгах хэрэгтэй!” гэсэн байр суурьтай байсан юм. Манай ерөнхий сайд “Монголын бурхны шашны эсрэг Дотоод яамны хүчийг хэрэглэж хэрхэвч болохгүй!” гэсэн байр суурьтай байсан юм байж. Энэ асуудлаар хоёр талын байр суурь ийм зөрөөтэй байсаар удсан юм байна л даа. П.Гэндэн И.В.Сталин хоёрын хооронд энэ асуудлаар хүчтэй маргаан үүсэж байсан юм билээ. “П.Гэндэн И.В.Сталиныг заамдаж аваад, алгасан!” гэдэг нэг яриа байдаг юм. Үнэхээр тийм явдал болсон байж магадгүй. Ямар ч байсан манай ерөнхий сайд П.Гэндэн И.В.Сталины бүдүүлэг авирт бууж өгөөгүй, өөрийн байр суурийг хамгаалаад гарч ирсэн юм билээ. Бурхны шашны асуудал бол Монголын өөрийн дотоодын асуудал шүү дээ. Энэ асуудалд Бурхны шашны гүн ухааны талаар өчүүхэн ч ойлголтгүй, “бүдүүлэг большевик”, цуст зандалчин И.В.Сталиныг оролцуулах ямар ч шаардлага байхгүй нь хэнд ч ойлгомжтой энгийн зүйл шүү дээ. Ер нь И.В.Сталин бол ямар ч боловсрол эзэмшээгүй хүн юм шүү дээ. Тэгсэн хирнээ “Олон улсын ажилчин ангийн их багш, суут удирдагч” гэсэн олон янзын тодотголтой байсан юм.

Зарим Орос хүн И.В.Сталины харгис хэрцгий, адал балмад үйл ажиллагааг онолын үүднээс тайлбарлах гэж оролддог байх. Энд ямар ч онол хэрэггүй. И.В.Сталин бол зөвхөн өөрөө төрийн эрх мэдлийг барьж байхын тулд Оросын их ард түмнийг цусан далайд хутгасан хүн юм. Түүний ямар ч боловсрол эзэмшээгүй, бүдүүлэг, харанхуй байдал нь ямар ч аргаар хамаагүй, зөвхөн өөрөө л төрийн эрх мэдлийг барьж байх хүсэл, шуналд нь нөлөөлсөн байх. Зөвхөн энэ зорилгодоо хүрэхийн тулд тэр ямар ч гэмгүй үй олон хүнийг алсан юм. Боловсролтой, соёлтой хүнээс ийм үйлдэл хэзээ ч гарахгүй шүү дээ. Энэ бол хүн төрөлхтний түүхээр батлагдсан зүйл. Харин яагаад ийм хүн төрийн эрхэнд гарсан юм бэ? гэдэг бол өөр асуудал юм. Тэгэхээр ер нь аливаа нийгмийн хувьсгал гэдэг бол хүсээд байх зүйл биш юм л даа. Төрийн эрх мэдлийг барьж байгаа хүний хувийн зан чанар, боловсрол мэдлэгийн түвшнээс улс орон, ард түмний

хувь заяа их хамааралтай байдаг юм байна.

И.В.Сталин тэргүүтэй ЗХУКН-ын удирдлагууд Монголын бурхны шашны асуудлаас болоод Монголд бараа бүтээгдэхүүнийг нийлүүлэхээс татгалзаж эхэлсэн юм байна. Энэ бол И.В.Сталины хийж чадах ганц ажил байсан байж магадгүй. Манай хоёр улсын харилцаанд ийм бэрхшээл үүссэн тул МАХН-ын дотор П.Гэндэнгийн энэ байр суурины талаар бас шүүмжлэлтэй хандах хандлага гарч ирсэн байна. Монголын бурхны шашин сүм, хийд лам нарын асуудлаар ЗХУКН-ын баримталж байгаа байр суурьт зарим нэгэн буулт хийх бодолтой хүмүүс МАХН-ын удирдлагад байсан байна. Тэднийг МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Лувсаншарав, Элдэв-Очир, Х.Чойбалсан нар тэргүүлж байсан байна. Гол нь Х.Чойбалсан байсан юм. 1936 онд эд нар хүч хавсарч байгаад П.Гэндэнг Ерөнхий сайдын албан тушаалаас нь огцруулжээ. Ингэж П.Гэндэнг огцруулсан нь Монгол дахь улс төрийн их хэлмэгдүүлэлтийн эхлэлт болсон юм. Тэр үед ЗХУ-аас Монголд суугаа элчин сайд нь Смирнов гэдэг хүн байв.

П.Гэндэнг огцруулсны дараа Дотоод яам Монголын төр, нийгмийн нэртэй зүтгэлтэн 114 хүнийг баривчлаж авсан юм. Үүнийг “зуун арван дөрөвийн хэрэг” гэж нэрлэдэг юм. Эднийг баривчлахад гол саад болж байсан хүн нь П.Гэндэн байсан юм байж. П.Гэндэн огцорсны дараа Монголын засгийн газарт түүнтэй ижил байр суурьтай цөөхөн хүн байсны нэг нь М.Дэмид юм. М.Дэмид бол МАХН-ын ТХ-ны тэргүүлэгч гишүүн, Батлан хамгаалах яамны сайд, Бүх цэргийн жанжин зэрэг алба тушаалыг хашиж байсан их нэр хүндтэй хүн байлаа шүү дээ. Ер нь улсын доторхи хоёрдугаар хүн байсан юм. МАХН-ын удирдлагад орсон Х.Чойбалсан нарын хүмүүс П.Гэндэнг огцруулсны дараа М.Дэмидийг огцруулах ажлыг хийж эхэлсэн юм. Энэ хэрэг явдал дараах байдлаар өрнөсөн юм.

1937 оны 8-р сар ЗХУ-ын Улаан армийн 20 жилийн ойн баярт оролцох урилгыг К.Е.Ворошиловоос М.Дэмид хүлээж авсан байна. Тэр үед К.Е.Ворошилов ЗХУ-ын Батлан хамгаалах яамны сайд байсан юм. М.Дэмид Монгол улсын Батлан хамгаалах яамны сайд, Бүх цэргийн жанжны хувьд энэ уригыг хүлээж аваад, тэр ойд оролцохоор Москва руу явжээ. Тэр үед манайд төмөр зам орж ирээгүй байлаа. Москва орохын тулд эхлээд Улаан-Үд хүртэл машинаар яваад, тэндээсээ суудлын галт тэргэнд суудаг байлаа. М.Дэмид Улаан-Үд хүрээд суудлын галт тэргэнд суусан байна. Тэр ойн баярын арга хэмжээнд оролцохоор явж байгаа тул эхнэрээ дагуулж явсан юм байна. Эхнэрээс нь гадна Батлан хамгаалах яамны нилээд хэдэн хүн түүнтэй хамт явсан юм билээ. Тэд нар галт тэргэнд суугаад хэсэг явж байтал Улаанбаатараас “Яаралтай ажил гарсан тул М.Дэмид жанжин та буцаж ирнэ үү!” гэсэн дуудлага ирсэн

юм байна л даа. Ингээд М.Дэмид Сибирийн нэг өртөөн дээр буугаад, буцаад Улаан-Үдээрээ дайраад Монголд ирсэн юм байна. Түүний эхнэр болон хамт явсан хүмүүс нь тэр чигтээ Москва явсан юм байна. М.Дэмид Улаанбаатарт эргээд иртэл түүнийг дуудах онцын шаардлага ч байгаагүй, бараг хэн дуудсан нь мэдэгдэхгүй шахам л байж. Ингээд тэр хэд хоноод дахиад Улаан-Үдээрээ дайраад Москва руу явсан байна. Улаан-Үдээс тэр суудлын галт тэргэнд суух ёстой байж. Гэтэл түүнийг суудлын галт тэргэнд суулгасангүй. Түүний оронд ачааны галт тэрэгний араас хоёр суудлын нэмэгдэл вагон залгаад, түүндээ суулгажээ. Түүний аялалыг хариуцаж байсан Зөвлөлтийн талын хүмүүс “Суудлын галт тэрэгний хуваарь таарахгүй байна!” гэж энэ үйлдлээ түүнд тайлбарласан гэдэг юм билээ. М.Дэмидтэй хамт манай Батлан хамгаалах яамны Их бууны газрын дарга Д.Жанцанхорлоо гэдэг хүн явсан юм байна. Мөн Монголд суугаа ЗХУ-ын Элчин сайдын яамны зөвлөх ажилтан С.Доржаев гэдэг буриад хүн эхнэртэйгээ хамт явсан юм байна. Түүнээс гадна Москвад суугаа манай Элчин сайдын яамны ажилтан Д.Гомбосүрэн гэж хүн явжээ. Бас ЗХУ-д сурч байсан Р.Дагзмаа гэдэг нэг оюутан явсан юм билээ. Энэ Дагзмаа бол Д.Гомбосүрэнгийн төрөл байсан байж магадгүй. Ийм хүмүүс тэр нэмэгдэл вагонд суужээ. Тэр нэмэгдэл вагонд вагон-ресторан байсангүй. Тэр вагонд нэг том дугуй ширээ байж. Тэд нар бүгдээрээ тэр ширээг тойрч суугаад өглөө орой, өдрийн хоолоо иддэг байж. Тэдэнд хоол ундыг нь зөвлөлтийн талын хүмүүс бэлтгэж өгдөг байсан юм байж л дээ. Тэгээд Улаан-Үүдээс цааш Сибирийн “Тайга” гэдэг өртөөн дээр ирсэн юм байна л даа. Тэнд тэд нарт үдийн хоол өгсөн юм билээ. Эхлээд шөлтэй хоол өгөөд дараа нь банш өгсөн юм шиг байгаа юм. Тэд нар тэр баншийг идээд л бүгд ухаан алдаад унасан юм шиг байгаа юм. Энэ тухай хожим тэдэнтэй хамт явж байсан Дагзмаа ярьсан байдаг юм. Түүний яриагаар бол Дагзмаа ч ухаан алдаад унасан байна. Тэгээд хэсэг хугацааны дараа ухаан ороод харсан чинь М.Дэмид жанжин, их бууны газрын дарга Д.Жанцанхорлоо хоёр байхгүй, бусад нь бүгд ухаангүй хэвтэж байсан байна л даа. Тэгээд галт тэрэг ч зогссонгүй тэднийг тэр чигт аваад л Москва явсан байгаа юм. Москвад очоод тэднийг эмнэлэлт хэвтүүлээд эмчилгээ хийжээ. Тэдэнд “Хоолны хордлого болсон!” гэсэн онош тавьсан юм байна. Тэднийг эмчилгээ хийлгэж байхад “М.Дэмид жажин, Д.Жанцанхорлоо хоёр нас барлаа!” гэсэн мэдээ ирсэн байна. Ингэж тэр өөртэй нь хамт явсан М.Дэмид жанжин, Д.Жанцанхорлоо хоёр нас барсныг мэджээ. Тэр үед М.Дэмид жанжны эхнэр Москвад байсан шүү дээ. “М.Дэмид жанжин нас барлаа!” гэдэг мэдээг аваад, тэр шууд Сибирийн “Тайга” өртөөн дээр ирсэн байна. Тэнд ирээд М.Дэмид жанжны цогцсыг түүнд үзүүлэхийг шаардсан байна. Гэтэл М.Дэмид жанжны цогцос нь их зодуулсны ул

мөртэй, бие нь бүхэлдээ их хүрэн няц болсон байж. Түүнд энэ талаар хэн ч тайлбар хийсэнгүй.

Тэгээд М.Дэмид, Д.Жанцанхорлоо нарын шарилыг Монгол руу явуулсан байна. М.Дэмид, Д.Жанцанхорлоо нарын шарил Улаанбаатарт ирэх үед болж байсан үйл явдлуудыг би өөрийн нүдээр харж байлаа. Энэ чинь 1937 он шүү дээ. “М. Дэмид жанжин нас барлаа!” гээд ард түмэн маш их гашуудсан юм. Сонин, хэвлэл дээр М.Дэмид жанжны нас барсан тухай мэдээнүүд гарлаа. Улс орон даяар уй гашуудал зарлалаа. Ер нь их сүр, дуулиантай үйл явдал болж байлаа. Энэ байдал арав гаруй хоног л үргэлжилсэн байх. Ингээд түүнийг манай төрийн тэргүүн, сайд дарга нар, нэр хүндтэй хүмүүсийг оршуулдаг Алтан өлгийд оршууллаа. Тэнд түүний хүрэл хөшөөг босголоо.

Ингээд хэд хонож байтал гэнэт нэг өдөр “М.Дэмид хувьсгалын эсэргүү байжээ!” гэсэн яриа гараад л бөөн шуугиан дэгдлээ. Сонин, хэвлэл дээгүүр “Гэндэн, Дэмид нарын хувьсгалын эсэргүү бүлэг ажиллаж байсан!” гээд л баахан юм бичдэг боллоо. Тэднийг муу хэлж, харааж зүхсэн зүйлүүд хэвлэлээс ер нь салахаа байлаа. Тэр үед хүмүүсийн сэтгэл санаа маш их тогтворгүй, улс орон даяар түгшүүрийн байдалд орсон байлаа шүү дээ. Үнэн худалыг ялгаж ойлгоход хэцүүхэн л юм болж байлаа. Тэр үед ийм юм болж байлаа. М.Дэмид жанжны нас барсан шалтгаан бол эхнээсээ эхлээд бүгд зохион байгуулалттай хийгдсэн зүйл гэдэг нь ойлгомжтой шүү дээ. Ингэж “Гэндэн, Дэмид нарын хувьсгалын эсэргүү бүлгийн хэрэг!” гэдэг бас нэгэн “зохиомол хэрэг” буй болсон юм.

4 Лам нарын шүүх хурал.

Б Н: 1937 оны зун намайг хөдөө нутагтаа байх хугацаанд дуулиан, шуугиантай үйл явдлууд болсоор л байсан юм. “Ензон хамба Лувсанхайнчиг, дэд хамба Дамдин, манзушир хутагт Цэрэндорж нарыг Дотоод яам баривчиллаа!” гээд л яригдаад байлаа. Манайхан тэр үед их шүтлэгтэй байсан болохоор энэ үйл явдлуудад их зочирдож байсан юм. “Багшийг барьчихсан байна!” гээд л ам амнаас дамжуулаад л яриад байлаа. Маш их яриа болж байлаа шүү дээ. Гэхдээ энэ яриаг сэмхэн шивэр авир хийсэн маягтай л яриад байсан юм. Хүмүүс өөрсдөө бас баригдахаас айгаад, дургүйцлээ ердөө ил гаргаж хэлдэггүй байдлаа шүү дээ. Монголын нийгэм бүхэлдээ айдас, хүйдэст автсан юм. “Юу болдог бол? Яадаг бол?” гэж битүү санаа зовсон хүмүүс л байсан юм. Маш их түгшүүртэй байлаа.

Би зуны амралтаа дуусгаад Улаанбаатарт орж ирэхэд энэ яриа улам бүр их болж байсан юм. Хүн болгон амандаа сэмхэн нэг юм шивнэж явдаг байлаа. Тэр намар намайг Улаанбаатарт орж ирснээс хойш нэг их удалгүй

баривчлагдсан том лам нарын хэргийг таслан шийтгэх шүүх хурал боллоо. Тэр хурал одоогийн манай Засгийн газрын ордон байгаа газарт байсан “Бөмбөгөр ногоон” театрт болсон юм. “Бөмбөгөр ногоон” театр хожим шатаж утсан юм. Чухам түүнийг зориуд шатаасан уу? Эсвэл санамсаргүй байдлаас гал гарсан уу? Бүү мэд. Тэнд Дотоод яаманд баривчлагдсан олон том лам нарыг улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэж, шүүх хурал явуулж байсан болохоор зориуд шатаасан байж болох юм. Тэр барилга ид шатаад гал нь дүрэлзэн асаж байхад нь “Сайхан шатаж байна шүү!” гэж хүмүүс хэлж байсан гэдэг нэг яриа байдаг юм. Үнэхээр түүнийг шатаах сонирхолтой хүмүүс байсан байж болох юм.

Одоогийн Сүхбаатарын талбай тэр үед их чулуутай том талбай байсан юм. Сүхбаатарын хөшөө байгаа яг тэр газарт нэг модон индэр байсан юм. Баяр болохоор тэнд хөдөлмөрчдийн цуглаан болдог, МАХН-ын удирдагчид тэр индэр дээрээс хөдөлмөрчдөд хандаж үг хэлдэг байсан юм. Тэр үед “Хөдөлмөрчдийн баярын жагсаал” болдоггүй байсан юм. Тийм жагсаалыг хожим хийдэг болсон юм шүү дээ.

Тэр шүүх хурлын ажиллагаа эхлэх үед тэр модон индрийн хоёр талд хоёр өндөр бүдүүн шон зоогоод, түүн дээрээ хоёр том чанга яригч байрлуулсан юм. Тэгээд “Бөмбөгөр ногоон” театр дотор болж байгаа шүүх хурлын ажиллагааг тэр чанга яригчаар дамжуулж байсан юм. Тэр хоёр чанга яригч дээр залуухан, маш олон лам нар цуглараад л шүүх хурлын ажиллагааг чагнадаг байсан юм. Тэр чанга яригчийг зарим үед тасалчихдаг байлаа. Би тэр Бөмбөгөр ногоон театрын хойд талд, ойрхон газарт нутгийн айлд суудаг байсан юм. Би хичээлээ тараад харих замдаа тэр талбайг дайрч гардаг байлаа л даа. Шүүх хурал олон хоног үргэлжилсэн юм. Ёнзон хамба Лувсанхаймчиг гэдэг чинь түвд хүн байсан юм. Нөгөө чанга яригчаар түүний ярихыг би сонсож байсан юм. Тэр түвд хүн болохоор Монголоор тийм сайн ярьж чадахгүй л дээ. Хэл нь сайн ойлгогдохгүй шүү дээ. Би хүүхэд байсан болохоор надад хачин хоолойгоор нэг хүн яриад л байсан шиг санагдаж байна. Чухам юу ярьж байсныг нь би огт ойлгодоггүй байлаа. Нэг өдөр урьдын адилаар нөгөө талбай дээгүүр харих гээд явж байтал Бөмбөгөр ногоон театрын баруун талд маш олон тооны залуухан лам нар цугласан байна. Би юу болж байгааг үзэхээр очлоо. Гэтэл тэнд нэг том модон хайс барьсан байна. Тэр модон хайсыг дагаад л маш олон залуу лам нар зогссон байна. Тэр модон хайсан дотор цэргийн хувцастай хоёр хүн зогсож байна. Нэг нь цэргийн дарга боллоотой юм. Нөгөө нь цэрэг л байсан байх. Тэр цэрэг гартаа нэг пулемёт барьчихсан байна. Тэр модон хайс дагаад зогссон залуу лам нар руу пулемётоо эргүүлээд “Буудна шүү! Буудлаа шүү!” гээд л чанга, чанга хашгрич байна. Би лам нарын хоорондуур орж явсаар модон хайсанд тулж

ирлээ. Гэтэл нөгөө цэргийн хүний пулемётны ам нь над руу чиглээд ирэх шиг л боллоо. Тэгтэл тэр цэргийн хүн “Буудлаа шүү! Буудна шүү!” гээд л дахиад чанга хэлж байна. Надад хандаж хэлж байгаа юм шиг л санагдаад, бие хүйт оргиод л явчихлаа. Тэр модон хайсыг дагаад зогссон залуу лам нар “Одоо Ёнзон хамба ярьж байна! Одоо хурал тарах болж байна!” гээд л хоорондоо ярьж байна. Бөмбөгөр ногоон театр баруун тийшээ харсан нэг хаалгатай юм. Тэр хаалганы яг дэргэд нь том жижиг хоёр автобус зогсож байна. Тэр том, жижиг хоёр автобусны арын хаалгыг нь онгойлгоод Бөмбөгөр ногоон театрын хаалганд яг тулгаад тавьсан байна. Шүүх хурал дуусахаар тэр хоёр автобусанд нөгөө том лам нарыг ачаад явах ёстой байсан юм байжээ. Тэднийг Бөмбөгөр ногоон театраас гараад ирэхээр нь тэнд байсан залуу лам нар булааж авахаар зэхэж байсан юм байж. Хэрвээ том лам нараа булаахаар модон хайсанд дайрч орж ирвэл, залуу лам нар руу гал нээх зорилгоор тэнд пулемёт байрлуулсан юм байж л дээ. Би пулемётноос нь айгаад модон хайснаас нилээд холдоод зогсож байлаа. Тэнд зогсож байсан залуу лам нар хоорондоо шивэр, авир гээд юм яриад л байх юм. Хурал ч тарахгүй юм. Ингээд нилээд хугацаа өнгөрлөө. Пулемёт барьсан цэргийн хүн үе үе “Зүгээр л байгаарай! Болохгүй бол шууд л шүршчихнэ шүү!” гээд л чанга чанга хэлэх юм. Гэнэт тэнд зогсож байсан залуу лам нар хашгиралдаад л урагшаа гүйлдлээ. Би ч тэднийг дагаад л гүйлээ. Гэтэл шүүх хурлаас шийтгүүлсэн том лам нарыг Бөмбөгөр ногоон театрын цаад талын хаалгаар гаргаад, өөр автобусанд ачаад аваад явсан юм байж л дээ. Баруун талын хаалган дээр байсан хоёр автобус бол зөвхөн анхаарал сарниулах зорилготой байсан юм байж. Тийм маягаар том лам нарын шүүх хурал болж байсныг би үзсэн юм. Ард түмэн их харамсан гашуудаж байсан даа.

Түүний өмнө 1938 оны 9-р сарын 10-ны өдөр манай Засгийн газар, цэргийн дээд удирдлагын 65 хүнийг Дотоод яам баривчилсан баримт байдаг юм. Тэднийг баривчлахдаа эхлээд Дотоод яаман дээр дуудаж ирүүлдэг байж. Тэгээд Дотоод яамны сайд Х.Чойбалсангийн ажлын өрөөнд оруулдаг байж. Х.Чойбалсан ирсэн хүнд “Таныг баривчиллаа!” гэж хэлдэг байж. Х.Чойбалсанг ингэж хэлмэгц тэнд байдаг Дотоод яамны ажилтнууд ирсэн хүний гарыг нь гавлаад л аваад явдаг байж. Нэг шөнийн дотор 65 хүнийг ийм маягаар баривчилсан байгаа юм. Түүний маргааш нь олны дунд олон янзын яриа гарч байсан юм. “Төрийн эргэлт болж байгаа юм болов уу? Төрийн эргэлт л болж байх шиг байна!” гээд л хүмүүс ярьдаг байлаа. Нилэнхүйдээ айдас, хүйдэст автаж байлаа шүү дээ. Энэ баривчилгаа бүр 9-р сарын 30 хүртэл л үргэлжилсэн юм. 9-р сарын 30-ны өдөр бас 70 орчим хүнийг баривчилсан баримт байдаг юм билээ. Энэ 70 хүний дотор Сайд нарын Зөвлөлийн орлогч дарга, Бүх цэргийн

жанжны орлогч Д.Самбуу гэдэг хүн орж байсан юм. Бас Батлан хамгаалах яамны орлогч сайд С.Дарьзав, Жанжин штабын дарга Ж.Малж, Цэргийн эмнэлэгийн дарга С.Дэндэв, Батлан хамгаалах яамны 3-р газрын дарга Ч.Очирбат, Гэгээрлийн яамны сайд Р.Баттөр, Улсын бага хурлын дарга Ц.Ламжав, Дорнод аймгийн дарга Ч.Шагдар нар орж байсан байгаа юм. Эдний дундаас арван дөрвөн хүний хэргийг шүүх хурлаар тусгайлан тасалсан юм.

Би тэр шүүх хурлууд болж байгаа “Бөмбөгөр ногоон” театрын хаалгаар байнга очиж сонирхдог байлаа. Түүнд МАХН-ын гишүүн, үнэмлэх бичигтэй хүмүүс л голдуу орж байсан юм. Үүдэнд нь буу барьсан цэргийн харуул хамгаалалт байнга зогсдог байлаа. Мөн л нөгөө чанга яригчаар “Бөмбөгөр ногоон” театр дотор болж байгаа хурлын ажиллагааг нэвтрүүлдэг байлаа. Тэр арван дөрвөн хүний хэргийг авч хэлэлцсэн шүүх хурал арав илүү хоног үргэлжилсэн юм. Тэгээд л шүүхийн шийдвэр гарсан. Бүгдийг нь цаазаар авах ял оноож байсан юм. Тэднээс хоёр хүн Улсын бага хуралд өргөдөл гаргаж давж заалдсан юм. Тэр үед Улсын бага хурлын даргаар Л.Догсом гуай ажиллаж байлаа. Л.Догсом гуай бол 1921 оны Ардын хувьсгалын нэртэй зүтгэлтэн, Д.Сүхбаатарын хамтран зүтгэгч хүн шүү дээ. Тэр хоёрын хэргийг Улсын бага хурал авч хэлэлцээд, цаазаар авах ялыг нь өөрчлөж байсан юм. Энэ хоёр бол Дорнод аймгийн дарга Ч.Шагдар, Улсын бага хурлын дарга асан Ц.Ламжав нар юм.

Ц.Ламжавын хүү Л.Ванган бол сүүлд манай соёл, урлагийн алтан үеийн маш том зүтгэлтэн болсон хүн шүү дээ. Түүний хүү Л.Нацаг ч бас л соёлын зүтгэлтэн болсон юм. Ц.Ламжав гуай бол ер нь ийм хүүхдүүдийнхээ хүчээр өршөөгдсөн юм даа. Энэ хоёр хүн өршөөгдөөд, бусад арван хоёрыг нь Дотоод яам цаазаар авсан юм.

1990 онд улс төрийн хэлмэгдэлд өртсөн хүмүүсийг цагаатгах ажил эхэлсэн шүү дээ. Энэ цагаатгах ажлын хүрээнд манай Дотоод яам улс төрийн хилс хэрэгт холбогдсон хүмүүсийг буудаж алдаг байсан цаазын газарыг нь олж тогтоосон юм. Тэр болтол Дотоод яамны цаазын газар маш нууц байлаа шүү дээ. Улаанбаатар хотын баруун урд талд байдаг Сонгино хайрхан уулын ард нэг том жалга байдаг юм байна. Тэр бол Дотоод яамны цаазын газар байж. Тэнд улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэгдсэн бүх хүмүүсийг буудаж алсан юм байж. Энэ арван хоёр хүнийг 10-р сарын 24-ны шөнө буудаж алсан юм байна. Тэр буудаж алах ажиллагаанд МАХН-ын удирдагчид өөрсдөө оролцсон байдаг юм. Тэнд А.Амар, Л.Догсом, Х.Чойбалсан нар ирсэн байна. Цаазаар авах ёстой хүмүүсийн гарыг ард нь хүлээд, аманд нь алчуур чихсэн байж. Тэгээд бүгдийг нь ухсан нүхний аман дээр буруу харуулаад, өвдгөөр нь сөхрүүлэн суулгаж байгаад л буудсан юм байна. Ингээд хоёр хүнийг буудаад байтал А.Амар

гуай шууд яваад, машиндаа ороод суучихсан юм байна л даа. Тэр шөнө хүйтэн ч байсан юм байна. Гэтэл Дотоод яны сайд Х.Чойбалсан “Амар яагаад машиндаа суугаад байна? Сул нүх байна уу? Амрыг ч гэсэн буудчихъя!” гэж хашгирч байсан байгаа юм. Х.Чойбалсан Дотоод яамны цаазын газар МАХН-ын удирдагч олон хүнийг тэр өдөр хүчээр авч ирсэн нь тэднийг айлган сүрдүүлэх зорилготой байсан нь тодорхой шүү дээ.

1990-ээд оны эхээр энэ арван хоёр хүний шарил байгаа цаазын газрыг олж тогтоогоод, түүнийг ухаж, тэнд байгаа шарилыг нягтлаж үзсэн юм. Гэтэл тэндээс арван гурван хүний цогцос гарсан байна. Дотоод яамны шийдвэрээр арван хоёр хүнийг л тэнд буудсан шүү дээ. Яагаад нэг хүн илүү байгаагийн учрыг олох гээд нилээд ажил болсон юм. Гэтэл ийм хэрэг болсоныг нь тогтоосон юм. Тэр шөнө тэнд олон хүн, машин ирээд, бууны дуу гарч, их чимээ шуугиан дэгджээ. Тэр орчимд нутаглаж байсан нэг малчин айлын 17-18 орчим насны нэг хүү, тэр газарт нууцаар дөхөж ирээд, тэнд юу болоод байгааг харсан байна. Гэтэл түүнийг Дотоод яамны ажилтнууд барьж аваад, нөгөө хүмүүстэй хамт буудаж алсан байна. Энэ бол Дотоод яам өөрийнхөө үйлдсэн аймшигт хэргийн гэрчийг үлдээхгүй тулд хийсэн ажил байж.

1990-ээд оны эхээр тэр цаазын газарт улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэгдэж цаазлуулсан хүмүүсийн дурсгалд зориулж хүрэл хөшөө босгосон юм. Тэр хөшөөн дээр буудуулсан хүмүүсийн нэрийг нь бичээд (12+1=13) гэсэн бичиг хийсэн юм.

1937 оны намар намайг аавтайгаа Улаанбаатарт орж ирснээс хойш л ер нь тасралтгүй баривчилгаа явагдаж байсан юм шүү дээ. Өдөр болгон л бөөн бөөн хүмүүсийг баривчилсан тухай мэдээ сонсогддог байлаа. Лам нарыг ч бөөн бөөнөөр нь бариад л эхэлсэн юм. Тэгээд л бүгдийг нь цаазлаж байсан юм.

Тэр үед Улаанбаатарт ажиллаж байсан бүх, сүм дуганууд хаагдсан юм шүү дээ. Том лам нарыг нь баривчлаад цаазлаад л, жижиг залуу лам нар нь сүмээсээ гарч хар хүн болж байлаа. Хаагдсан сүм, дугануудын бурхан тахил нь энд тэндгүй хөглөрөөд л, хог болоод хэвтэж байдаг байлаа шүү дээ. Шатааж болохыг нь овоолж байгаад л шатаадаг байлаа. Ном, судрыг энд, тэнд овоолж байгаад л бөөн бөөнөөр нь шатааж байсан юм. Улаанбаатарын гудамжаар ном, судрын шатаж дуусаагүй хуудаснууд хийсээд л, хярвас, хэншүү үнэртгээд л, хар утаа суунаглаад л их эвгүй байж билээ. Сүм, дуганы барилгуудыг нь бол шууд л шатааж байсан юм.

Саяхан “Хамбын овоо” гэдэг газар барилгын ажил хийж байсан компани олон хүний араг яс байгаатай тулгарчээ. Тэгээд түүх судлалын олон хүн тэнд очиж шинжилгээ хийсэн байна. Тэд нар “Энэ бол лам нарыг буудаж алсан цаазын газар мөн!” гэж тогтоосон байна. Тэндээс

олон зуун хүний гавлын яс гарсан бөгөөд бүгдээрээ сумны нүхтэй байсан байна. Энэ баримтыг МАХН нуухыг их оролдлоо шүү дээ. Энэ ажлыг сурвалжилж, олон нийтэд мэдээлж байсан сурвалжлагч, олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслүүдийг МАХН-ын одоогийн удирдлагын зүгээс дарамталсан байгаа юм. Тэд нар “сонгуулийн өмнө энэ аймшигт хэрэг илэрч, сонгогчдын сэтгэл зүйд нөлөөлнө!” гэж айж байсан юм.

Манай Гандантэгчинлин хийд дээр Өндөр Жанрайсаг гэдэг сайхан бурхан байлаа шүү дээ. Тэр үед энэ бурхныг бас буулгаж эхэлсэн юм. Түүний хажууд олон ижил хэмжээтэй цагаан авдрууд л байгаад байсан юм. Тэр авдруудад буулгасан бурхнуудыг л хийгээд байж. Энэ ажил олон хоног үргэлжилсэн дээ. Тэгж байгаад тэр авдрууд нэг л өдөр алга болчихсон юм. “Тэднийг Орос улс руу аваад явсан гэнэ!” гээд л хүмүүс шивэр, авир ярьж байсан юм. 1990-ээд оноос хойш Монголын Соёлын сангийн шугамаар тэр бурхнууд Оросын хаана байгааг нь олж тогтоох оролдлогыг хийсэн юм. Оросын тал “Зөвлөлт-Германы дайны үед тэр бурхнуудыг хайлуулаад их бууны сумны хонгио хийхэд ашигласан байх!” гэсэн тайлбар хийдэг юм билээ. Ингээд тэр бурхнууд олдоогүй юм. Би тэр үед залуу, хүүхэд шахуу байсан болохоор энэ бүх болж байгаа үйл явдлуудын учрыг сайн ойлгодоггүй байсан байх л даа. Тэр үед өдөр болгон л нэг үйл явдал болдог байлаа. Тэгээд л бид нар хүүхдүүд сонирхоод л гүйгээд очдог байлаа шүү дээ. Нас ахимаг хүмүүс сэтгэл санааны гүн хямралд орж байсан юм шиг байгаа юм. Хүмүүс бие биенээсээ айгаад л гэр орноосоо ч гарахаа байсан юм шүү дээ. Хүүхэд, залуучууд л гадуур явдаг байлаа. Өглөө босоход л нэг шинэ мэдээ дуулддаг байлаа. “Тийм газрын дарга, тийм яамны сайдыг баривчилсан гэнэ!” гээд өглөө бүр нэг шинэ мэдээ сонсогддог байлаа. Ийм байдал 1939 он дуустал үргэлжилсэн юм.

5 Дотоод яамны баривчилгаа.

Б Н: Би Холбооны техникумаа төгсөөгүй байлаа. 3-р ангид сурч байхад бидний дундаас нилээд хэдэн хүүхдийг сонгож аваад Харилцаа холбооны түр сургуульд оруулж, “морз” дамжуулах аппарат дээр дадлага хийлгэсэн юм. Биднээс өмнө нь тэнд ажиллаж байсан хүмүүсийг баривчлаад бүгдийг нь цаазалсан юм гэнэ. Тэгээд тэнд ажиллах хүнгүй болоод биднийг авч түр сургууль хийлгээд, тэнд ажиллуулах болсон юм.

1938 онд би тэнд очоод удаагүй байлаа. Нэг шөнө жижүүрт гарлаа. Ажлынхаа байранд бид жижүүрлээд хонох ёстой байлаа. Жижүүрт долоон хүн гардаг журамтай байсан юм. Бид нар шөнө ажил дээрээ байж байлаа. Би нойр хүрээд л зүүрмэглэх гээд л байна. Тэвчээр гаргаад л

зүүрмэглэхгүйг хичээгээд сууж байлаа. Гэтэл аргагүйн эрхэнд нэг минут орчим зүйрмэглэсэн байх. Гэнэт л бидний ажлын байр руу гаднаас олон хүн шууд л ороод ирлээ. Тэдний дунд цэргийн хувцастай хүн нэг ч байсангүй. Бүгд энгийн хувцастай байсан юм. Би тэднийг энгийн хувцастай ч Дотоод яамныхан байна гэдгийг шууд ойлголоо. Дотор арзас хийгээд л явчихлаа. Миний хажууд надаас хоёр гурав ах нэг залуу суудаг байсан юм. Түүнд Дотоод яамныхан нэг бичиг өгөөд уншуулж байна. Миний нөгөө талд Д.Ядамсүрэн гэдэг нэг залуу суудаг байсан юм. Түүнд бас нэг бичиг өгөөд уншуулж байна. Манай тасгийн дарга хорин хоёр настай өндөр тэгшхэн нуруутай сайхан залуу байсан юм. Түүнд нэг бичиг өгөөд уншуулаа. Тэр Дорнодод харилцаа холбооны ажил хийж байсан хүн л дээ. Тэд нарыг бичгээ уншаад дуусмагц “Ойлгосон уу?” гэж асууж байна. Бүгд “Ойлгосон!” гэж хэлэх шиг л болсон. Тэр орж ирсэн хүмүүсийн нэг нь “Бос!” гээд л цэргийн хүнд команд өгч байгаа юм шиг командлаж байна.

Тэднийг баривчилж байна гэдгийг би шууд ойлголоо. Надад бас бичиг өгөх байх гээд би хүлээж байлаа. Манай хүмүүсийн өмнө байсан бичигтэй хуудаснуудыг бүгдийг нь сөхөж хараад, урт нарийхан утас гаргаж ирээд бүгдийг нь багцлаад баглачихлаа. Тэгээд л Дотоод яамны ямар хэлтэс ч гэнэ вэ, мэдэхгүй, лац тавиад л тамга дарчихлаа.

Тэгээд тэр бичигнүүдийг аваад л, нөгөө гурван хүнийг туугаад л гарлаа. Би өөр нэг эрэгтэй, бас хоёр эмэгтэй бид дөрөв байрандаа үлдлээ. Бүгд айсандаа болоод үг ч дуугарч чадахгүй шахам л байлаа. Хэсэг хугацаа өнгөрөхөд ухаан ороод л бүгд цонхон дээрээ очоод, хаалттай хөшигнийхөө завсраар харлаа. Манай хашаан дотор Дотоод яам хүн баривчлахдаа хэрэглэдэг “М-пикап” гэдэг хоёр машин зогсож байна. Манай гурван хүнийг тэр машинуудын урд талын нь машинд суулгаж байгаа нь харагдлаа. Хойд талынх нь машинд Харилцаа хобооны газар ажилладаг хүн, бас Шуудангийн газрын хүн суусан харагдлаа. Ингээд машинууд хөдлөөд, шөнийн харанхуйд уусаад алга боллоо.

Хэдэн өдрийн дараа шинэ тасгийн дарга ирлээ. Тэр ирээд л “Бидний дунд хувьсгалын эсэргүүчүүд шургалсан байж. Та нар сонор сэрэмж муутай байснаас тэднийг мэдээгүй байна. Цаашдаа сонор сэрэмжтэй байх хэрэгтэй!” гэж яриад л сүртэй байлаа. Хэд хоноод дахиад л өнөө шинэ дарга маань өөрөө баригдаад л явлаа. Энэ маягаар ердөө амар заяа үзсэнгүй. Энэ баривчилгаанд цэргийнхэн их өртсөн юм шүү дээ. 1937 оны 9-р сараас 1939 оны 4-р сар хүртэл цэргийнхний баривчилгаа үргэлжилсэн юм. Баривчлах тэр бичиг нь дандаа Дотоод яамны сайд Х.Чойбалсангийн гарын үсэгтэй байсан юм. Цөөхөн тохиолдолд орлогч сайд нь гарын үсгээ зурдаг байж.

Манай гэр “Бөмбөгөр ногоон” театрын ойрхон байсан шүү дээ. “Бөмбөгөр ногоон” театрын баруун талд нь хэдхэн алхамын цаана Дотоод яам байлаа шүү дээ. Тэр үед хүмүүсийг ихэвчлэн шөнө л баривчилдаг байлаа. Заримдаа өдөр баривчлана л даа. Би Дотоод яам баривчилсан хүмүүсээ авч ирж байхыг олон удаа харсан юм. Том ачааны машиныг ногоон брезентээр бүтээгээд, кузовынх нь дөрвөн өнцөг дээр нь буутай дөрвөн хүн суусан байдаг юм. Тийм машинд баривчлагдсан хүмүүсийг ачиж ирээд л Дотоод яамны хашаанд оруулдаг байлаа. Баривчлагдсан хүмүүс ийнхүү орж байх нь харагддаг боловч гарах нь огт харагддаггүй байлаа. Тэднийг шөнөөр хаа нэг газар аваачаад бууддаг байж. Заримдаа баригдсан хүмүүсийг жагсаачихсан бөөн бөөнөөр нь буутай харгалзагч нар туугаад л явж байдаг байлаа. Тэд нар бол Дотоод яамны хашаанд ороогүй, цаазаар авах ял оноогдоогүй хүмүүс юм.

Нэг удаа би тийм бөөнөөрөө туугдаад явж байгаа хүмүүсийн хажуугаар гарч явтал тэдний дотор манай тасагт хамт ажиллаж байсан Д.Ядамсүрэн явж байхыг харсан юм. Тэр намайг олж харсангүй. Би түүнийг таньсан юм. Тэр арай л цаазлагдаагүй явсан бололтой байсан. Их өөр болсон байж билээ. Түүний тэр явж байгаа төрх, байдал одоо хүртэл мартагддаггүй, миний нүдэнд харагдаад байдаг юм.

Тэр үед маш хачин юм их болж байсан юм. Би олны дунд яригддаг байсан нэг жишээг ярья л даа. Сэлэнгэ аймагт Дотоод яамны төлөөлөгчөөр З.Дорж гэдэг хүн ажиллаж байж л дээ. Түүнд Дотоод яамнаас хоёр машин өгөөд “За, чи яваад хувьсгалын эсэргүү нарыг бариад ир! Чиний барьсан хувьсгалын эсэргүү нар энэ хоёр машиныг заавал дүүргэх ёстой шүү!” гэсэн даалгавар өгчээ. З.Дорж хойд зүгт явж, дандаа буриадууд амьдардаг нутагт очжээ. Тэгээд замдаа тааралдсан хүн болгоныг л барьж аваад, машиндаа ачаад байж. Хэд хоног ийм маягаар баривчилгаа хийсэн боловч хоёр машин нь дүүрсэнгүй гэнэ. Өөр баривчлах хүн даан ч байсангүй. Ингээд буцаад Дотоод яаман дээрээ иржээ. Түүнийг ирэхэд нь Дотоод яам “Чамайг хоёр машин дүүрэн эсэргүү бариад ир! гэж явуулсан шүү дээ. Чи яагаад тушаал биелүүлсэнгүй вэ?” гэж асуужээ. З.Дорж нилээд шазруун зантай, ааш муутай хүн байж л дээ. Тэр “Энэ л хувьсгалын эсэргүү байж магадгүй гэсэн бүх хүнийг л баривчиллаа. Өөр баривчлах хүн үлдсэнгүй шүү!” гэж хариулжээ. Даалгавар биелүүлээгүй түүнд дарга нь уурлажээ. Тэгээд З.Доржийг өөрийг нь баривчлаад нөгөө барьж ирсэн хүмүүстэй нь хамт Улаанбаатарт хүргэж ирээд, гурав хоногийн дотор цаазалсан гэнэ!” гэсэн яриа байсан юм. Энэ яриа магадгүй жаахан дэгсдүүхэн байж болох боловч үнэн байдалд их ойрхон яриа юм.

Тэр үед Дотоод яамныхан чинь “хувьсгалын эсэргүү” нарыг

баривчлах тогтоосон төлөвлөгөөтэй ажиллаж байжээ. Дотоод яамны байцаагч нарт өдөрт хэдэн хүний хэргийг шийтгэж дуусгах төлөвлөгөө өгчихдөг байж шүү дээ. Тэгээд л тэр төлөвлөгөөнийхөө дагуу л нэг байцаагч өдөрт 5 хүн ч гэдэг юм уу цаазалдаг байсан байгаа юм. Нэг байцаагч шүү дээ. Тэнд олон байцаагч ажиллана шүү дээ. Уг нь тэд нар баривчлагдаад ирсэн хүн бүрийн хэргийг нь шалгаад, үнэн худлыг тогтоох ёстой юм. Өөрөөр хэлбэл хувьсгалын эсэргүү мөн үү, биш үү гэдгийг нь тогтоох ёстой юм. Гэхдээ тэр үед нэгэнт л баривчлагдсан бол “хувьсгалын эсэргүү мөн!” гэж үзэж байж. Хүнийг тэр үед ямар үндэслэлээр баривчилж байсан бэ? Голдуу ямар ч үндэслэл байхгүй, “хувьсгалын эсэргүү” л гэсэн нэг ерөнхий үндэслэлээр баривчилдаг байж. Ийм үндэслэлээр хэнийг ч барьж болдог, цаазалж болдог байж. Байцаагч нарын хийх ажил бол баривчлагдсан хүнээр өөрөөр нь “Би хувьсгалын эсэргүү мөн! Хувьсгалын эсэргүү тийм тийм ажил хийж байсан!” гэсэн хуурамч мэдүүлэг авах явдал болсон байна. Ийм мэдүүлгийг байцаагч нар өөрсдөө зохиож бичээд түүн дээрээ баривчлагдсан хүнээр гарын үсэг зуруулдаг байж. Тэр зохиомол мэдүүлэгт гарын үсэг зурахаас татгалзсаныг нь зодож, тамлаж байгаад зуруулдаг байж. Өдөрт олон хүн баривчлагдаж ирнэ шүү дээ. Тэднийг байцаагч нар хуваагаад л авдаг байж. Бүгдээр нь өөрсдийн зохиосон мэдүүлэгтээ гарын үсэг зуруулж аваад л цаазалдаг байсан байна. Баривчлагдаад ирсэн хүмүүсээр өөрсдийн зохиосон мэдүүлэгт гарын үсэг зуруулж чадахгүй бол төлөвлөгөө нь тасрана шүү дээ. Харин төлөвлөгөөгөө биелүүлбэл магтагдаж сайшаагддаг байж. Олон “эсэргүү”-гийн хэргийг хурдан шийдсэн нь “сайн байцаагч” хэмээгдэж албан тушаалд дэвшдэг байж л дээ. Тийм учраас өөрсдийн төлөвлөгөөг биелүүлэхийг тулд тэд нар их чармайдаг байж. Байцаагч нарын хувьд бол баривчлагдсан хүмүүс бол “дайсан этгээд, хувьсгалын эсэргүү” шүү дээ. Тийм болохоор тэднийг хайрлана гэсэн ойлголт ердөө ч байсангүй! Миний аав яг ийм маягаар цааздагдсан байж магадгүй.

Тэр үед зарим аймагт баривчлагдсан хүмүүсийг хонуулах шорон хүрэлцэхгүй болсон байна. Тэгээд бүгдийг нь нэг гэрт чихэж нэг хонуулдаг байж. Багтахгүй бол хөлөөрөө түлхэж чихээд оруулдаг байж. Нэг шөнө 10-20 хүн, заримдаа түүнээс ч олон хүн бүтэж үхдэг байж. Үлдсэнийг нь өглөө нь аваачаад бууддаг байж. Гэрт багтаагүй хүмүүсийг машинаас нь буулгалгүй шууд хээр аваачаад бууддаг байж. Ийм хэрэг явдал бүх аймагт л гарч байсан юм шүү дээ. Тэр үед ийм маягаар 30 мянган хүн цаазлуулсан баримт байдаг юм. Энэ бол албан ёсоор гаргасан тоо шүү дээ. Энэ тоонд бүрэн итгэхэд хэцүү. Яг үнэнээрээ бол түүнээс хавьгүй их тоо гарах байх. МАХН энэ тоог их нууцлаж байсан юм. Одоо болтол Дотоод яамны архив бүрэн ил болоогүй байна.

6 Би байлдааны нисэгч болов.

Ичинхорлоогийн Лхагвасүрэн (цаашид **ИЛ**): Та Холбооны сургуулиасаа морз нэвтрүүлэгч болсон юм байна. Тэгээд л тэндээ ажиллаад байсан уу?

Б Н: Үгүй. 1939 оны 5-р сард намайг тэр нэвтрүүлэгчийн ажлаас халчихсан юм. Миний аавыг 1938 оны 8-р сард Дотоод яам барьсан шүү дээ. Тэгээд намайг “хувьсгалын эсэргүүгийн хүүхэд” гэсэн шалтгаанаар тэр ажлаас халчихсан юм. Тэр үед ер нь баривчлагдаж, цаазлуулсан хүний хүүхдүүдийг бүгдийг нь ажлаас нь халдаг байсан юм. Нэгэнт эцэг нь юм уу эх нь “хувьсгалын эсэргүү” гэдэг нь тодорхой болсон тул төрийн байгууллагад ажиллах ёсгүй гэж үздэг байсан юм. Би ажлаасаа халагдаад нутагтаа буцаад ирлээ. Тэгээд малаа маллаад амьдарч байлаа. Тэр үед насанд хүрсэн хүмүүст бичиг үсэг заадаг “бүлгэм” ажилладаг байсан юм. Би тийм бүлгэмд сайн дураараар ажиллаж, насанд хүрсэн хүмүүст бичиг үсэг заадаг боллоо. Нэг үгээр хэлбэл сайн дурын багш боллоо.

Ингээд ажиллаж байтал 9-р сард манай Төв аймгийн Боловсролын хэлтсээс нэг бичиг ирсэн юм. Тэр бичиг нь намайг Улаанбаатар хотын Багшийн техникумд явж суралцахыг зөвшөөрсөн бичиг байж. Ингээд би Багшийн техникумд сурахаар дахиад Улаанбаатар явлаа. Тэр үед Багшийн техникумыг гурван жил сураад төгсдөг байсан юм. Манай Багшийн техникум тэр үед их нэр хүндтэй сургууль байлаа шүү дээ. Тэнд их нэр хүндтэй багш нар ажиллаж байлаа. Тэр сургуулийн захирал нь Ж.Цэдэв гэдэг хүн байсан юм. Хожим төрийн өндөр албан тушаалд дэвшин ажиллаж байсан юм. Улсын бага хуралд ч алба хашиж байсан байх.

Би энэ сургуульд сурч байхдаа анх удаа Ю.Цэдэнбал даргыг харсан юм. Тэр ЗХУ-д сургууль төгсөж ирээд Санхүүгийг техникумд хичээлийн эрхлэгчээр томилогдоод байсан юм. Манай захирал Ж.Цэдэв тэр хоёр их сайн танилууд байсан юм. Ю.Цэдэнбал залуудаа сайхан залуу байлаа шүү дээ. Манай сургууль дээр байнга ирдэг байсан юм. Ингэж ирэхээрээ манай захирал Ж.Цэдэвтэй л голдуу уулздаг байлаа. Санхүүгийн техникумын захирал нь С.Лувсан гуай байсан юм. Би багшийн сургуульд 3 жил суралцаад төгслөө. Тэгээд Гэгээрлийн яамны шийдвэрээр Хэнтий аймгийн төвийн бага сургуульд багшаар томилогдлоо. Тэнд 1940-1941 оны хооронд нэг жил ажиллаа.

1941 оны 6-р сард Зөвлөлт-Германы дайн эхэлсэн шүү дээ. Тэгээд би өөрийн нутаг Төв аймагтаа багшлах хүсэлтэй байгаагаар илэрхийлж Гэгээрлийн яаманд өргөдөл бичсэн юм. Манай аймгийн Сэргэлэн суманд 1940 онд бага сургууль нээгдээд ажиллаж байсан юм. Гэгээрлийн яам миний хүсэлтийг авч үзээд, нутагтаа шилжихийг зөвшөөрсөн юм. Ингээд

би 1941 оноос Сэргэлэн сумын бага сургуульд багш боллоо. Би 18 настай Хэнтийд очоод 19 настай болоод Сэргэлэн сумандаа эргэж ирсэн юм. Манай Сэргэлэн сумын бага сургууль ердөө хоёр гэрт багтаж байсан юм.

Тэр үед Сэргэлэн сумын төв нь Тасгийн давааны ард Ганц худаг гэдэг газар байсан юм. Би хоёр сар хүртэл багшийнхаа ажлыг хийгээд байж байлаа. Гэтэл хоёр сард засаг захиргааны сонгууль боллоо. Намайг Сэргэлэн сумын захиргааны тэргүүлэгч гишүүн, сумын даргаар сонгочихлоо. Ингээд би 20 настай сумын засаг дарга болчихлоо. Би сумынхаа засаг дарга болсны дараахан анх удаа маршал Х.Чойбалсантай уулзсан юм. Тэр ажлаар явж байгаад манай сумаар дайраад өнгөрсөн юм байж. Х.Чойбалсан надаас олон юм асуугаагүй юм. “Ямар сургууль төгссөн бэ? Хэдэн настай вэ?” гэх мэтийн л зүйл л асуусан. Би сумын засаг даргын ажлыг удаан хийгээгүй юм. Тэр үед улсын хэмжээнд олон сургууль шинээр байгуулагдаад багш хүрэлцээ муутай байлаа. Зарим газар сумын даргаар сонгогдсон залуу багш нарыг эргүүлээд багш болгож эхэлсэн юм.

Би эргээд багш болоогүй юм. 1942 оны 6-р сард намайг Нисэхийн сургуульд оруулсан юм. Тэр үед дайны үеийн түргэвчилсэн байдлаар нисэгчдийг бэлтгэж эхэлсэн юм. 5 нисэгч, 15 техникчийн түр сургуулийг Улаанбаатарт нээсэн юм. Тэр сургуульд би нэг жил суралцаад төгслөө. Дайнд оролцуулах зорилгоор манай нэг нисэх эскадрилийг Хэнтий аймагт төвлөрүүлсэн юм. Тэнд хорооны штаб, дивизийн штабаас хүн очсон юм. Манай нэгдүгээр нисэх эскадриль “Ил-2” гэдэг онгоцоор нисдэг байлаа. Бид энэ онгоцоор дайнд орохоор бэлтгэл хийх болсон юм.

ЗХУ-ын агаарын цэргийн нисэх хүчний генерал И.В.Зайсановын тушаал гарч манай эскадриль зөвлөлтийн нисэх ангиудтай хамт дайнд оролцохоор болсон юм. Манай эскадрилийн ахлах нисэгчдэд дайны бэлэн байдалд байх тушаал ирлээ. Бид өдөр бүр л парашютаа өмсчихөөд л дохио хүлээгээд л онгоцондоо суудаг байлаа. Гэтэл манай эскадрильд дайнд оролцох команд ирсэнгүй. Харин тагнуулын байдлаар хоёр, гурван удаа нислэг хийлээ. Бидний дайнд оролцсон нь ердөө энэ л боллоо. Ингээд дайн дууслаа. Би 1942 оноос 1948 он хүртэл цэргийн нисэх хүчинд ахлах нисэгч, нисэх эскадрилийн улс төрийн газрын орлогч дарга зэрэг ажил хийж байсан юм.

7 Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны 1-р нарийн бичгийн дарга.

Б Н: Ингээд 1948 онд Батлан хамгаалах яамны улс төрийн газрын шийдвэрээр Намын шинэ хүчний сургуульд орсон юм. Тэнд 3 жил суралцаад 1951 онд тэр сургуулиа төгслөө. 1951-52 онд МАХН-ын ТХ-нд

ажиллаж байлаа. 1952-1956 онд Улаанбаатар хотын МАХН-ын хороонд Үзэл сурталын хэлтсийн эрхлэгч, нарийн бичгийн даргаар ажилласан юм. 1956 оноос эхлээд би Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар ажилласан юм.

Тэр үед аймгийн МАХН-ын хороо бол голдуу л аж ахуйн ажил хийж байлаа шүү дээ. Намын байгууллага аж ахуйн бүх ажилд хутгалдан ордог байлаа. Үүнийгээ удирдах гол ажил гэж үздэг байлаа. Тэнд миний хийх гол ажил бол бүх нийтийг нэгдэлжүүлэх ажил байсан юм. Хувийн малтайгаа байсан малчдын малыг нь нийгэмчлээд, нэгдлүүдийг байгуулаад, шинэ нэгдэлдээ гишүүн элсүүлээд, нэгдлийн гишүүдээр нэгдлийн малыг нь маллуулах л ажил байлаа. Малчдын малыг нь хурааж авахын тулд эхлээд малчид хэдэн малтай байх ёстойг нь тогтоосон юм. Ингээд түүнээс илүү гарсан малыг нь хураагаад авсан юм. Малаа хураалгасан хүмүүс нэгдлийн гишүүн болж, нэгдлийн малыг хариулдаг болж байгаа юм. Энэ ажил тааламжтай ажил байгаагүй юм. Нэг төрлийн хэлмэгдүүлэлт, завхрал болж байлаа шүү дээ.

Нэгдэлд элсэхийн өмнө манай малчид их малтай байсан юм. Малчид дан ганц малаараа амьдарч байсан юм. Тэдний амьдралын эх булаг нь мал байсан юм. “Нэгдэлжих хөдөлгөөн” өрнөснөөр бүх хүнийг нэгдэлд элсүүлсэн юм. Нэгийг ч үлдээгээгүй юм. Нэгдэлд орохоос татгалзсан хүмүүс их гарч байлаа. Тэдэнд олон янзын даралт, хавчилт, шахалт үзүүлээд, хүчээр оруулсан юм. Энэ ажлаас болоод Монголын хөдөө аж ахуйд том хямрал үүссэн юм. Хүчээр хурааж авсан малыг хариулж маллах хүн олдохоо байсан юм. Нэгдэлд элссэн хүмүүст албан хүчээр тулгаж өгөөд, тэр малыг маллуулдаг байлаа шүү дээ.

Малчид нэгдлийн малыг “ялтай мал” гэж нэрлэдэг болсон юм. Яагаад гэвэл тэр малаас чинь нэгийг ч хэрэглэх эрх малчин хүнд байгаагүй юм. Тэр малын мах, сүү, арьс шир гээд малын ашиг шимийг хэрэглэх эрх малчин хүнд байгаагүй юм. Тэр малын бүх ноос, хялгасыг нь нэгдэлд тушаах ёстой байлаа шүү дээ. Нэгдлийн малаас дураараа хэрэглээд, мах, сүүний төлөвлөгөө, норм зэргийг нь биелүүлэхгүй бол малчин хүн өөрөө шоронд ордог болсон юм.

Малчин хүн мал хариулаад өөрт нь ямар ч өгөөжгүй болсон юм. Уг нь монгол малчин хүн өөрийнхээ амьдаралд хэрэглэхийн тулд малыг өсгөж үржүүлдэг шүү дээ. Нэгдлийн хонь хариулсан хүнд цалин өгөх ёстой юм. Гэтэл мал хариулсан хүний цалинг хэзээ ч хугацаанд нь өгч байсангүй. Тэгээд маш бага цалин өгнө шүү дээ. Нэгдлийн 500 хонь хариулсан хүн сардаа найман төгрөг авч байсан юм. Ийм байсан учир малчид ихэнх нь маш хурдан хугацааны дотор ядуурсан юм. Ингээд малчдын ихэнх нь хөдөөнөөс дайжаад Улаанбаатар зэрэг төв, суурин газрууд руу явчихдаг

болсон юм шүү дээ.

Энэ байдал одоо хүртэл үргэлжлээд байна шүү дээ. Одоо хүмүүс хот руу их нүүх болсон байна л даа. Энэ чинь тэр үед эхэлсэн юм. Тэр үеийн нөлөө одоо болтол зогсоогүй байна л даа. Хүмүүс цаг үе өөрчлөгдөхөөр “урьдынх шигээ амьдрал хэцүү болж ядуурал эхлэх гэж байна!” гэж бодоод хот газар бараадаад байгаа юм. Одоо ирж байгаа цаг үе маань ямар цаг үе билээ? гэдгийг мэдэхгүй байгаа учир ийм байдал үүсэж байгаа юм. Нэгдэл байгуулахаас өмнөх шиг цаг үе рүүгээ явж байна гэдгийг одоохондоо мэдэхгүй байна. Нэгдэл байгуулагдсанаар хүмүүсийн зан ааш эрс өөрчлөгдсөн юм шүү дээ. Үнэнч шударга ёс алдагдаж эхэлсэн юм. Хүмүүс үнэнчээр хөдөлмөрлөж, хөдөлмөрийнхээ үр шимийг үзэхгүй болсон юм. Бүх юманд хуурамчаар хандах хандлага газар авч эхэлсэн юм. Нэгдлийн малаас авч аминдаа хэрэглээд, “энэ мал үхсэн!” гэж хэлдэг болсон юм. Сүү саалийг нь хувьдаа ашигласан бол бас өөр нэг шалтгаан хэлээд сууж байх жишээтэй. Малчид маань маш хэцүүхэн байлаа шүү дээ. Малынхаа бүх ноос ноолуурыг нь нэгдэлдээ өгөх ёстой байлаа. Тэр бүгдийн норм төлөвлөгөөг нь гүйцээж чадахгүй бол төлбөрт л орно шүү дээ. Мал үхүүлж дутаасан бол бас төлөх ёстой байлаа.

Малчин хүн нэгдлийн малыг үхүүлсэн бол оронд нь яг тийм ижил мал өгөх ёстой байсан юм. Гэтэл малчин хүн өөрөө амины малгүй болчихсон юм. Дандаа нэгдлийн үхсэн малын оронд нь өөрийнхөө малыг өгөөд дуусдаг байсан юм. Нэгдлийн гишүүдийн амины малын тоог говийн бүсэд 75 толгой мал, хангайн бүсэд 50 толгой гэж тогтоосон юм. Нэгдлийн гишүүдийн малын тоог “Нэгдлийн гишүүдийн үлгэрчилсэн дүрэм” гэдгээр зохицуулж байсан юм. Энэ бол хууль биш дүрэм юм. Гэтэл түүнийг яг хууль шиг хатуу мөрдүүлдэг байлаа шүү дээ.

1990 он болж ирэхэд Монголын малчин ардууд бүгд гуйлгачин болчихсон байсан юм шүү дээ. Нэг л мэдэхэд бүгд л гуйлгачин болчихсон юм. Малчин болгон нэгдэлд өртэй, нэгдэл болгон улсад өртэй, улс нь гадаадад өртэй байлаа. 1990 он хүртэл ийм байсан юм. Тэр үеийн байдал нэг иймэрхүү л дүр төрхтэй байлаа шүү дээ. Ард түмэн маш хүнд нөхцөлд л ажиллаж амьдарч байлаа. Үнэн хэрэг дээрээ бүх зүйл ЗХУ-аас хамааралтай байлаа шүү дээ. Яг л хараат орон шиг. Манайхыг “ЗХУ-ын хараат орон” гэж албан ёсоор зарлаагүй л дээ. Гэхдээ яг л тийм байсан юм. Бүх зүйлийг орос загвараар хийдэг байсан юм. Бүх юмыг яг Оросыг дуурайгаад л хийдэг байлаа.

Ю.Цэдэнбал бол орос эхнэртэй хүн. Тэр байдал нь түүний улс төрийн бодлогод хүчтэй нөлөөлдөг байсан байж болох юм. Тэр хүн зөвхөн Зөвлөлт-Монголын найрамдлын тухай л ярих дуртай байлаа шүү дээ. Энэ найрамдлыг хамгаалдаг, үүний төлөө бүхнийгээ зориулдаг байлаа.

Сүүлдээ зөвхөн өөрийнхөө л албан тушаалыг манаад суудаг болсон юм. “Намайг огцруулчих вий дээ!” гээд л эргэн тойрныхоо хүмүүсийг хардаад л сууж байдаг болсон юм. Ийм байдалд орчихсон юм. Ю.Цэдэнбалын өөрийнх нь байдал ч их хүндэрсэн шүү дээ.

50-аад оны сүүлч 60-аад оны эхээр бид нар хамт ажиллаж байлаа. Ю.Цэдэнбалын эрч хүч мэдэгдэхүйцээр огцом муудсан юм. Бүр энгийн зүйлийг мэдэхгүй, ажил төрлийн учрыг бүр олохоо байсан юм. Бид нар “Ю.Цэдэнбал яагаад ийм амархан эрч, хүч нь харьж, ажлын чадваргүй болчихсон юм болов оо?” гээд л бодоцгоодог боллоо шүү дээ.

Би Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар ажиллаж байлаа. Хэдэн сар хөдөө байж байгаад Улаанбаатарт ирдэг байлаа. Биднийг байхгүй хооронд тэр эрс дордсон байдаг байж билээ. Хэдхэн хоногийн өмнө ярьсан, тохирсон зүйлүүдийг огт хайхралгүй, тэр чигт нь орхичихсон, хаячихсан байдаг байж билээ. Ажил бол ердөөсөө явахаа байсан юм.

Энэ байдал үргэлжилсээр байгаад 1984 онд түүнийг ажлаас нь халсан юм шүү дээ. Өөр ямар ч арга байгаагүй юм. МАХН-ын ТХ-ны УТТ энэ хүнийг яах вэ? гэдэг асуудал дээр нилээд удаан бодсон юм. Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны УТТ-нд ажиллаж байсан бүх хүн, бүгдээрээ Ю.Цэдэнбалын өөрийнх нь дэмжлэгээр төрийн том албан тушаалд томилогдсон хүмүүс юм шүү дээ. Тийм болохоор тэд нар Ю.Цэдэнбалын талаар хурдан, түргэн, алдаатай шийдвэр гаргахаас маш их болгоомжилж байсан юм. Тэд нар Ю.Цэдэнбалд их хүлээцтэй хандаж, их тэвчээр гаргасан юм шүү. Даан ч тэр хүн үнэхээр засараагүй юм. Ингээд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд энэ намыг 40 гаруй жил удирдсан удирдагчаа огцруулах шийдвэр гарсан юм.

8 Х. Чойбалсан, Ю.Цэдэнбал хоёр.

Б Н: ЗХУ-д дээд сургууль төгсөөд ирэхэд нь Ю.Цэдэнбалыг Санхүүгийн техникумын хичээлийн эрхлэгч, Сангийн яамны орлогч сайд, Монгол банкны захирал зэрэг өндөр албан тушаалд томилож байлаа шүү дээ. Тэр үед МАХН-ын ТХ-нд С.Лувсаншарав, Т.Элдэв-Очир, Л.Баасанжав зэрэг нарийн бичгийн дарга нар ажиллаж байсан юм. Элдэв-Очир бол МАХН-ын ТХ-ны дарга нь байсан юм. Тэр 1938 онд өвчний улмаас нас барсан юм. Түүний дараа С.Лувсаншарав МАХН-ын ТХ-ны ажлыг ерөнхийд нь удирдаж байлаа. Түүнийг дараагийн хүн нь Баасанжав байсан юм.

1939 оны 7-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлаар Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн

даргаар ажиллаж байсан Дашийн Дамба МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон юм. Д. Дамба гуай 1939 оны 7-р сарын 8-наас эхлээд шинэ ажилдаа орж байсан юм билээ. Д. Дамба гуай МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргын ажилдаа орсны дараа 7-р сарын 10-ны өдөр МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Д. Лувсаншарав, Улсын бага хурлын дарга Д. Догсом, орлогч дарга Д. Лосол нарыг Дотоод яам баривчилсан юм. Улсын бага хурлын дарга Д. Догсом, орлогч дарга Д. Лосол нар чинь Д.Сүхбаатартай хамт 1921 оны Ардын хувьсгалыг ялалтанд хүргэсэн манай нэртэй хувьсгалчид, эх орончид юм шүү дээ. 1940 оны 2-р сард МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Б. Баасанжав бас баривчлагдсан юм.

Б. Баасанжавыг баривчлагдах үед Д. Дамба гуайг бас баривчлах оролдлого хийсэн байдаг юм билээ. Дотоод яаман дээр Д. Дамба гуайг дуудсан байна л даа. Түүнд “Таныг Дотоод яаман дээр Х.Чойбалсан дуудаж байна!” гэсэн зар бичиг ирсэн байна. Д. Дамба гуай тэр зар бичгийг аваад “За, ингээд баривчлагдлаа!” гэж бодсон байгаа юм. Тэгээд л Дотоод яаман дээр хүрч очоод Х.Чойбалсангийн өрөөнд оржээ. Тэнд Дотоод яамны орлогч сайд С.Жамбалдорж, дайчлан баривчлах хэлтсийн дарга Д.Самбууням хоёр байж. С.Жамбалдорж бол улс төрийн хэлмэгдүүлэлтээр алдаршсан хүн. Маш олон хүнийг баривчилж, улс төрийн хилс хэрэгт холбогдуулж, хэлмэгдүүлсэн хүн. Том албан тушаалын хүмүүсийг яг ийм маягаар Х.Чойбалсангийн өрөөнд дуудаж ирүүлээд, энэ хоёр баривчилдаг байж. Д. Дамба гуай “Баривчлагдах нь гарцаагүй боллоо!” гэж бодоод л сууж байсан байна. Түүнийг гаднаас орж ирэхэд Х.Чойбалсан огт мэндлээгүй гэнэ. Бас өөдөөс нь ч эгцлээж харахгүй байна гэнэ. Тэгээд Х.Чойбалсан “Цаад нөхрөө оруулаад ир!” гэж тушааж байна гэнэ. Тэгээд Д.Самбууням гараад явсан байна. Удалгүй толгой дээгүүрээ дээлээ нөмөрсөн нэг хоригдлыг тугаад тэр орж ирсэн байна. Тэгээд “Чи наад дээлээ буулга!” гэж нөгөө хүнд тушааж байна гэнэ. Гэтэл сахал нь их ургасан, эцэж турсан маш их зовсон хүний нүүр харагдсан байна л даа. Д. Дамба гуай эхлээд тэр хүн хэн болохыг таньсангүй гэнэ. Тэгээд хэсэг хором өнгөрхөд “МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Б. Баасанжав мөн!” гэж таньжээ. Тэгтэл Х.Чойбалсан суудлаасаа босож ирээд, Баасанжавт хандаад “За чи энэ Дамбын талаар ямар мэдүүлэг өгдөг билээ? Түүнийгээ одоо дахиад нэг хэл!” гэж гэнэ. Гэтэл Баасанжав “Би ямарч буруу хэрэг хийгээгүй. Танай яамны энэ ажилтнууд намайг зодож, зовоогоод би гэсвэрлэж чадахаа байсан юм. Тэгээд Дамба бол миний хамсаатан мөн гэж би хэлсэн юм. Дамба бол ямарч буруу юм хийгээгүй хүн шүү. Би ч буруу юм хийгээгүй. Миний өгсөн мэдүүлэг бол бүгд худал, зохиомол зүйл шүү. Танай ажилтнууд намайг гүтгээд байх юм. Би

үнэнчээр ажлаа хийж явсан. Надад хийсэн хэрэг байхгүй. Миний бие одоо их муудаж байна. Эд нар намайг алах гэж байна. Намайг өршөөж, эндээс суллаж өгөөч!” гээд л ярьж байна гэнэ.

Тэгтэл Х.Чойбалсан “Чиний энэ ярьж байгаа чинь үнэн биз?” гэж асууж байна гэнэ. “Үнэн. Үнэн. Дамба бол ямар ч буруу юм хийгээгүй хүн шүү!” гэж Баасанжав хэлж байна гэнэ. Тэгээд Х.Чойбалсан “Энэ нөхрийг аваад гар!” гэж байна гэнэ. Тэгээд л Баасанжавыг аваад гарсан байна. Түүнийг гарсны дараа Х.Чойбалсан “Энэ Баасанжав өгсөн мэдүүлэгтээ чамайг өөрийн хань хамсаатан мөн!” гэж мэдүүлсэн юм. Гэтэл тэр нь худал мэдүүлэг юм байна. Бид ойлголоо. Чи одоо явж болно!” гэжээ. Ингээд Д. Дамба гуай баривчлагдаагүй үлдсэн юм гэнэ билээ.

Д. Дамба гуай бол их ухаантай, ард түмний амьдралыг сайн мэддэг, ой сайтай хүн байлаа л даа. Цэргийн газар их удаан жил ажиллсан хүн л дээ. Харин Оросод сургууль төгсөөгүй хүн юм. Ер нь тэр Монголд ч ямар нэгэн сургуульд сурч байгаагүй юм билээ. Бүгдийг өөрийн авъяасаар өөрөө сурсан юм билээ.

1940 онд МАХН-ын 10-р их хурал хуралдахад МАХН-ын ТХ-нд Дамба гуайгаас өөр нарийн бичгийн дарга байгаагүй юм. Энэ их хурлын бэлтгэл ажлыг Х.Чойбалсан, Д.Дамба гуай хоёр хийсэн юм. Ю.Цэдэнбал энэ их хурал дээр “Монголын мал аж ахуй, түүний хөгжлийн хэтийн төлөвийн талаар” илтгэл хэлэлцүүлсэн юм. Ийм сэдвээр илтгэл тавих даалгаврыг түүнд Х.Чойбалсан өгсөн юм. Энэ их хурлаар Ю.Цэдэнбалыг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар нь сонгосон юм.

Тэр үед Ю.Цэдэнбал 24 настай залуу байж. МАХН-ын ТХ-ны хоёрдугаар нарийн бичгийн даргаар С.Сүрэнжав гуайг сонгосон юм. С.Сүрэнжав, Ю.Цэдэнбал нар чинь ингэж МАХН-ын ТХ-нд зэрэг орж ирсэн юм. Үүнээс жаахан хожуухан Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэнг МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргаар сонгосон юм. МАХН-ын 10-р их хурал Дамба гуайг Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны нарийн бичгийн даргаар сонгосон юм. Үүний дараа 1943 онд түүнийг дахиад МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргаар сонгосон юм шүү дээ. Түүнээс хойш МАХН-ын ТХ-ноос гараагүй юм.

1953 онд маршал Х.Чойбалсанг нас барахад Дамба гуай МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга, Ч.Сүрэнжав гуай Сайд нарын Зөвлөл (СнЗ)-ийн орлогч дарга болсон байлаа. Х.Чойбалсангийн орлогч байсан юм. 1954 онд Дамба гуайг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгосон юм.

Х.Чойбалсанг нас барсны дараа түүний оронд СнЗ-ийн даргыг томилолгүй удсан юм. Тэр үед манай нийгмийн доторхи уур амьсгал бол Х.Чойбалсангийн оронд “Ч.Сүрэнжав СнЗ-ийн дарга болно!” гэсэн

хандлагатай байсан юм. Ч.Сүрэнжав бол олон жил Х.Чойбалсангийн орлогчоор ажилласан, нилээд туршлагатай болсон хүн байлаа шүү дээ. Ард түмний дунд түүний нэр хүнд ч муугүй байсан юм. Олон нийтийн санаа бодол иймэрхүү хандлагатай байсан юм. Ингээд удахгүй СнЗ-ийн дарга болох хүний нэр тодрох ёстой байлаа. Гэтэл энэ асуудал ихээхэн будлиан, хуйвалдааны замаар шийдэгдсэн юм. Энэ үед болсон үйл явдлуудыг би өөрийн нүдээр харж, өөрийн чихээр сонсож, зарим үйл явдалд нь оролцсон юм. Би тэр үед МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Д.Сосорбурамын туслахаар ажиллаж байсан юм шүү дээ. МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд хэдэн өдөр дараалан хуралдлаа. Би хурал болж байгааг мэдэж байсан боловч ямар асуудал хэлэлцэж байгааг нь мэдээгүй юм. Би жаахан гайхаж байлаа. Заримдаа шөнө орой болсон хойно ч хурал таралгүй үргэлжилж байлаа.

Ингэж хэд хоносны дараа Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэн гуай, манай Д.Сосорбурам даргатай хамт түүний өрөөнд суугаад нэг юм хийгээд байдаг боллоо. Тэр хоёр юу хийж байгааг би мэдсэнгүй. Гаднаас нь харахад их л чухал ажил хийж байгаа юм шиг байлаа. Д.Сосорбурам гуай “Өнөөдөр гадны хүн хүлээж авахгүй. Би ажилтай байна!” гэсэн даалгавар өгдөг болов. Тэр хоёр үе үе намайг МАХН-ын ТХ-ны архив руу явуулдаг боллоо. МАХН-ын ТХ-ны архиваас голдуу л МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлын материал захиалаад авдаг байв. Бас МАХН-ын ТХ-ны номын сангаас хуучин сонин авдаг байв. Тэр хоёрын авч байсан сонингуудад голдуу л социалист орнуудын төрийн эрх барьж байсан ажилчны намуудын дотор гарч байсан зөрчлүүдийн тухай материал нийтлэгдсэн байдаг байв. Мөн улс төрийн алдаа гаргаад, ажлаасаа халагдсан эдгээр намын зарим удирдагч нарын тухай материал нийтлэгдсэн байдаг байв. Ийм үл ойлгогдох үйл явдлууд болж байлаа. Тэр үед над шиг МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн даргын туслахын ажил хийж байсан зарим нэг хүн: “МАХН-ын УТТ-ны гишүүд Ерөнхий сайдын асуудлыг хэлэлцэж байх шиг байна!” гэж ярьж байсан юм.

Ийм байдал хэд хоног үргэлжилсний эцэст Н.Лхамсүрэн гуай, Д.Сосорбурам гуай хоёр нэг өдөр: “МАХН-ын ТХ-ны орос хэлний бичээчийг дуудаж ирүүл! Машиныг нь бас миний өрөөнд авч ир!” гэж надад тушаасан юм. Би ч Д.Сосорбурам даргын даалгаврыг тэр дорно биелүүллээ. Н.Лхамсүрэн гуай, Д.Сосорбурам гуай хоёр орос хэлний бичээчтэй өрөөндөө суугаад нэг юм бичиж эхэлсэн юм. Тэд нар нилээд удсан байх. Тэгээд Д.Сосорбурам дарга өрөөнөөсөө гарч ирээд “Орос хэлний бичээчийг хүргэж өг!” гэж надад далгавар өглөө. Би түүнийг өрөөнд нь бичгийн машинтай нь хамт хүргэж өглөө. Намайг эргэж ирэх үед Д.Сосорбурам дарга, Н.Лхамсүрэн гуай хоёр Ю.Цэдэнбалын өрөө

рүү явлаа. Явахынхаа өмнө надад баахан ноорог цаас өгөөд “За, чи энэ цааснуудыг нэг нэгээр нь шатаа!” гэсэн үүрэг өглөө. Би тэр цааснуудыг нь төмөр саванд нэг нэгээр нь хийгээд л шатааж эхэллээ. Түүнийг шатах хооронд унших боломжтойг нь уншиж үзлээ. Бүгдийг нь орос хэл дээр бичсэн байна л даа. Дандаа л Ч.Сүрэнжав гуайн тухай л бичсэн материал байсан юм. Ингээд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хурлаар Ч.Сүрэнжавын тухай асуудал хэлэлцэж байгааг нь би мэдсэн юм. “Ч.Сүрэнжав гуайг л огцруулах бэлтгэл хийж байна!” гэсэн таамаглал надад төрсөн юм.

Тэр өдрийн дараагийн өдөр нь ажил тарахын өмнөхөн Дамба дарга өөрийн туслах М.Пэлжээд “Маргааш 10 цагт МАХН-ын УТТ-ны гишүүдийн хуралтай. Чи тэдэнд энэ зарыг одоо хүргэ! Хурал Ю.Цэдэнбалын өрөөнд болно. Харин Ч.Сүрэнжавт энэ талаар хэлээд хэрэггүй. Түүнд би өөрөө хэлнэ!” гэсэн даалгавар өгчээ. М.Пэлжээ бид хоёр их найз байсан юм. Маргааш өглөө нь яг 10 цагт МАХН-ын УТТ-ны гишүүдийн хурал Ю.Цэдэнбалын өрөөнд эхэллээ. Хурал эхэлсэн боловч МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн Ч.Сүрэнжавыг хуралд оруулсангүй. Ч.Сүрэнжав гуай хурал болж байгаа өрөөний үүдний хүлээлгийн өрөөнд сууж байна. Түүнтэй хамт Дотоод яамны сайд Дамдингийн Батаа гэдэг хүн сууж байна. Д.Батааг ч мөн хуралд оруулсангүй. Тэр Ч.Сүрэнжав гуайн хажууд дуугүй суугаад л байх юм.

Хурал ажлаа эхлээд нэг их удалгүй Д.Батааг дуудаж орууллаа. Д.Батаа удалгүй л царай нь барайсан гарч ирээд, дуу шууч үгүй л яваад өглөө. Түүнийг Дотоод яамны сайдынх нь ажлаас халсан юм байж. Тэгээд л удалгүй Ч.Сүрэнжав гуайг хурал болж байгаа өрөөнд орохыг урилаа. Ч.Сүрэнжав гуай ороод их удсан ч үгүй л гараад ирлээ. Бид нар “Ч.Сүрэнжав гуай огцорчихлоо!” гээд л бодож байлаа. Гэтэл түүнийг огцруулсангүй, харин СнЗ-ийн даргын албан тушаалаас өөрөөр нь татгалзуулсан юм байж.

Ч.Сүрэнжав гуайд өөрт нь Ерөнхий сайд болох бодол бас байсан юм шиг байгаа юм. Бас МАХН-ын УТТ-ны зарим гишүүд дэмжсэн юм байна. Гэтэл үүнийг нь Ю.Цэдэнбал “албан тушаал булаацалдлаа!” гэж буруутгасан юм байна. МАХН-ын бусад нарийн бичгийн дарга нар Ю.Цэдэнбалынхаа талд ороод л Ч.Сүрэнжавыг шүүмжилсэн юм байна л даа. Ю.Цэдэнбал “Ч.Сүрэнжав бол СнЗ-ийн дарга болоход тохирохгүй, маш их хувийн дутагдалтай хүн!” гэж шүүмжилсэн юм байна. Ч.Сүрэнжав гуай энэ байдалд дүгнэлт хийгээд Ю.Цэдэнбалын ярьсан “хувийн дутагдал” гэдгийг нь хүлээн зөвшөөрөөд, хурдан бууж өгчээ. Ингэж Ч.Сүрэнжав гуай СнЗ-ийн дарга болох бодлоосоо татгалзсан юм.

Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны нарийн бичгийн дарга нарын хувийн хэрэг бүгд Д.Сосорбурам гуай дээр байдаг байсан юм. Хурлын дараа

Д.Сосорбурам дарга нэг хэсэг бичиг надад өгөөд “Үүнийг Ч.Сүрэнжавын хавтаст хэрэгт хийгээрэй!” гэж хэллээ. Би тэр бичгийг унших гэж оролдсон боловч Д.Сосорбурам дарга байсан болохоор уншиж чадсангүй. Тэгээд л өнгөрлөө.

Ю.Цэдэнбал ер нь анх ингэж Сайд нарын зөвлөлийн дарга болох замаа зассан юм шүү дээ. Тэр СнЗ-ийн даргын албан тушаал иймэрхүү хуйвалдааны журмаар түүний талд шийдэгдсэн юм. “Ю.Цэдэнбал Монголын төрийн эрхийг дөчин дөрвөн жил барьсан!” гэж бичдэг шүү дээ. Үнэн хэрэг дээрээ бол тийм биш юм. 1940 онд тэр МАХН-ын ерөнхий нарийн бичгийн дарга болсон боловч Х.Чойбалсан СнЗ-ийн даргынхаа ажлыг хийж байлаа. Ю.Цэдэнбал төр, засгийн ажилд оролцдоггүй, зөвхөн намынхаа л ажлыг хийдэг байсан юм. 1954 онд Ю.Цэдэнбал СнЗ-ийн даргаар томилогдсон юм. Ийм учраас МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар Дамба гуайг сонгосон юм. Дамба гуай энэ ажлыг 1958 он хүртэл хийсэн юм. Дамба гуай МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болоод намын ажлыг Ю.Цэдэнбалд хүргэхгүй ганцаараа хийдэг байсан юм. Дамба гуай бол их айхтар сүрхий хүн байсан юм шүү дээ. Тэр МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга байхдаа ажлыг ёстой сайн хийж байсан юм. Бүх ажлыг зангидаж, чиглүүлж чадаж байсан юм.

9 “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”.

Б Н: 1956 онд ЗХУКН-ын 20-р их хурал хуралдлаа. ЗХУКН-ын 20-р их хуралд Ю.Цэдэнбал, Д. Дамба, Д.Төмөр-Очир гурав МАХН-ыг төлөөлж оролцсон юм. Энэ хурал анх удаа “нэг хүнийг тахин шүтэх явдал”-ын хор уршгийн тухай асуудлыг авч хэлэлцсэн юм. Өөрөөр хэлбэл, И.В.Сталиныг тахин шүтэж, хууль ёсыг завхруулж, олон мянган гэмгүй хүмүүсийг улс төрийн хилс хэргээр цаазалсан явдлыг буруушаасан юм. ЗХУКН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Н.С.Хрущевын тавьсан энэ асуудлыг Д. Дамба гуай ихээхэн дэмжиж байсан юм. “Монгол оронд нэг хүнийг тахин шүтэх явдлыг газар авхуулж, улс төрийн хилс хэргээр олон хүнийг хэлмэгдүүлсэн хүмүүсийг илчилж, тэдэнтэй улс төрийн хариуцлага тооцох хэрэгтэй!” гэж Д. Дамба гуай үзэж байсан юм. Д. Дамба гуай МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын хувьд улс төрийн ийм байр суурийг хатуу баримтлаж эхэлсэн юм.

Энэ асуудлаар Ю.Цэдэнбал тэс өөр байр суурьтай байсан юм. Ю.Цэдэнбал бол “Монголд улс төрийн хэлмэгдүүлэлт байсан боловч түүний цар хүрээ нь ЗХУ-ынхаас эрс бага байсан!” гэх мэтээр нэг хүнийг тахин шүтэх явдлын хор уршгийг аль болохоор багасгахыг оролдож байсан юм. “Ю.Цэдэнбал өөрөө Х.Чойбалсантай он удаан жил хамт

ажиллаж байсны хувьд Монголд өрнөсөн нэг хүнийг тахин шүтэх явдлын хариуцлагыг нь хуваалцах ёстой! Олон хүнийг улс төрийн хилс хэрэгт холбогдуулж цаазалсан хариуцлагаас Ю.Цэдэнбал өөрөө мултарч гарах ёсгүй!” гэж олон хүн үзэж байсан юм. Дамба нэг хүнийг тахин шүтэхийн хор уршгийн асуудлыг МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлаар нухацтай авч хэлэлцэх саналтай байсан юм билээ. Гэтэл энэ асуудлыг хэлэлцэхэд Ю.Цэдэнбал саад болоод ямар нэгэн арга саам олоод хойшлуулаад байсан юм билээ. Ю.Цэдэнбал Х.Чойбалсанг өмөөрөөд, хамгаалаад байсан юм. Ю.Цэдэнбалын хувьд Х.Чойбалсанг хамгаална гэдэг бол үнэн хэрэгтээ өөрийгээ хамгаалахтай утга ижил байсан юм.

Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд дотор энэ асуудлаар Дамба гуайн байр суурийг дэмждэг олон хүн байсан юм. Д.Төмөр-Очир бас “нэг хүнийг тахин шүтэхийн хор уршгийг уудлан илрүүлж, түүнийг дэвэргэж байсан хүмүүстэй улс төрийн хариуцлага тооцох хэрэгтэй!” гэж үздэг байсан юм. Гэсэн хийдий ч Ю.Цэдэнбал аажмаар өөрийн байр суурийг бэхжүүлж чадсан юм. Тэр энэ хүнд байдлаасаа гарах гарцыг уйгагүй хайсны эцэст ерөөсөө Дамбыг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын албан тушаалаас нь огцруулахаар шийдсэн байх. Тэр МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын хувьд намын ажлыг гарамгай сайхан зохион байгуулж байсан юм. Би тэр үед Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргын албыг хашиж, Дамба даргын удирдлагын дор ажиллаж байсны хувьд үүнийг сайн мэдэж байсан юм.

Ю.Цэдэнбал хүнийг ажлаас халахдаа ямагт нэг шалтгаан олоод л түүнийгээ дэвэргэж, их том асуудал болгодог шүү дээ. Дамба гуай бол оросоор ярьдаггүй, ер нь системтэй боловсрол эзэмшээгүй зэрэг дутагдалтай хүн байсан юм. Түүний энэ сул тал дээр нь Ю.Цэдэнбал тоглож эхэлсэн юм. Ю.Цэдэнбал энэ асуудлыг “Дамба бол үзэл суртал, онолын талаар сул зэвсэглэгдсэн учраас зохих байр сууриа эзэлж чадахгүй, дан ганц явцуу практик ажлаар хөөцөлдөөд, жинхэнэ коммунист зарчимтай байгаагүй!” гэж томъёолсон юм.

1958 оны 11-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 2-р бүгд хурлаар Дамбын асуудлыг гэнэт хэлэлцсэн юм. Бүгд хурал хэлэлцэх ёстой асуудлаа хэлэлцэж дуусаад тарах гэж байлаа. Гэтэл Ю.Цэдэнбал гэнэт Дамбыг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргын ажлаас чөлөөлөх асуудлыг оруулж ирсэн юм. Нэгэнт энэ асуудал 2-р бүгд хурлын хэлэлцэх асуудал биш байсан тул бүгд хурлын гишүүд түүнийг хэлэлцэхээс татгалзсан юм. Олон хүн “Дамбыг энэ ажлаас нь чөлөөлөх шаардлагагүй!” гэж үзэж байсан юм. Энэ хурлын протоколыг үзвэл маш тодорхой байгаа. Дамбын оронд МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар хэнийг сонгох вэ? гэдэг нь бас их чухал асуудал байсан юм. Гэтэл түүний оронд

Ю.Цэдэнбал МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдох бодолтой байсан юм байж. Бүгд хурлын гишүүд “Ю.Цэдэнбал өөрөө үзэл суртал, онолоор бүрэн зэвсэглэгдсэн хүн юм уу? Энэ хоёр том албан тушаалыг тэр ганцаараа хавсран хашиж чадах юм уу? Хийх ажил бол их байгаа, бид их том зорилт дэвшүүлсэн шүү дээ!” гэх мэтээр ярьж байсан юм.

Би тэр бүгд хурал дээр “Дамбыг ажлаас нь өөрчлөх үндэслэл нь тодорхой биш байна. Манай ажил муу байгаа нь түүнийг ажлаас нь өөрчлөх үндэслэл биш. Ажил муу байгаагийн хариуцлагыг Ю.Цэдэнбал ч хамтдаа хүлээх ёстой. Дамбыг өөрчилснөөр ажил сайжрахгүй. Энэ асуудлыг яагаад урьдчилаад бүгд хурлын хэлэлцэх асуудлын жагсаалтад оруулаагүй юм бэ? Энд нэг л булхай байна даа? “гэж хэлсэн юм. Дамба гуай ч өөрөө босоод үг хэллээ.

“Ю.Цэдэнбал улс орны цаг үеийн байдлыг дүгнэж үг хэллээ. Энэ шаардлагын дагуу би МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргынхаа албан тушаалаас өөрчилж өгөхийг хүсэн юм. МАХН-ын УТТ санал нэгтэй шийдвэрлэсэн юм!” гэсэн утгатай үг хэлсэн юм.

МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хурал дээр Д.Дамба гуай “МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргы ажлыг би өөр хүнд шилжүүлээд өгч болно. Ийм асуудал тавигдаж байгаа нь улс орны нийт ажил муу байгаатай холбож болохгүй. Надад дутагдал байгааг би хүлээн зөвшөөрнө. Харин улс орны нийт ажил муу байгаагийн гол хариуцлагыг би хүлээхгүй. Ажил муу байгаагийн хариуцлагыг Ю.Цэдэнбал өөрөө бас хүлээх ёстой!” гэсэн утгатай үг хэлсэн юм билээ. Ингээд 1958 оны 11-р сард хуралдсан МАХН-ын 2-р бүгд хурал Ю.Цэдэнбалыг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар дахин сонгосон юм. Ю.Цэдэнбалын шахалтаар Д.Дамба гуайг ажлаас нь өөрчлөөд, МАХН-ын ТХ-ны 2-р нарийн бичгийн дарга болгосон юм.

Үүний дараа 1959 оны 3-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлаар Ю.Цэдэнбал Дамба гуайг ажлаас бүр халсан юм. Ю.Цэдэнбал ийнхүү Дамбыг Монголын улс төрийн тавцангаас шахан зайлуулснаар нэг хүнийг тахин шүтэх явдлыг дэвэргэж, олон гэмгүй хүнийг улс төрийн хилс хэргээр цаазалсан явдлын улс төрийн хариуцлагаас мутарч гарах жаахан ч гэсэн боломжтой болсон юм.

Ю.Цэдэнбал МХЗЭ-ийн ТХ-ны нарийн бичгийн дарга Магсар, бас Балганжав нарын зэрэг хүмүүсийн өөрийхөө ажлын өрөөнд дуудаж ирүүлээд Дотоод ямаар баривчлуулж байсан юм. Ю.Цэдэнбал энэ маягаар олон хүнийг улс төрийн хилс хэрэгт гүтгэж, баривчлуулахад оролцсон байдаг юм. Түүний шууд оролцоотойгоор улс төрийн хилс хэргээр Дотоод яаманд баривчлагдсан хүний тоо 1400 орчим болж

байсан гэдэг юм. Эдний дотроос олон хүн цаазаар авхуулсан юм. Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны дарга Лувсаннаваан, СнЗ-ийн орлогч дарга Доржпүрэв, Жамсран гэх мэтийн хүмүүс бол Ю.Цэдэнбалыг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгосноос хойш баривчлагдсан юм. Д.Дамба гуай бол Ю.Цэдэнбал ийм маягаар улс төрийн хэлмэгдүүлэлтийг дэвэргэж байсныг сайн мэдэж байсан юм. Улс төрийн хилс хэрэгт олон мянган хүнийг холбогдуулж цаазалсан явдлын улс төрийн гол хариуцлагыг Х.Чойбалсан үүрэх ёстой юм. Харин Ю.Цэдэнбал хэрэг явдалд орлцож байсан, түүнийг дэвэргэж байсан нь үнэн. Гэхдээ гол хариуцлагыг нь Х.Чойбалсан үүрэх ёстой юм.

Д.Дамба гуайн баримтлаж байсан байр суурийг МАХН-ын ТХ-нд олон хүн дэмжиж байсан юм. Гол нь Ю.Цэдэнбал улс төрийн хилс хэрэгт олон хүнийг хэлмэгдүүлэхэд оролцож байсандаа биш, ер нь түүний гарт эрх мэдэл төвлөрөхөөс олон хүн болгоомжилж байсан байх. ЗХУ-ын талыг хэт баримталсан түүний гарт төрийн эрх мэдэл төвлөрвөл “улс, орныг аюултай байдалд оруулна!” гэж олон хүн болгоомжлож байсан байх. Тэр үед Ю.Цэдэнбалын гаргасан улс төрийн олон шийдвэрүүд нь “өөрийн орны эрх ашигийг хамгаалахаасаа илүү ЗХУ-ын эрх ашигт илүү үйлчилж байна!” гэдгийг олон хүн олж харж чадсан байх. Д.Дамба гуайн дараа Ч.Сүрэнжав гуайг ч МАХН-ын ТХ-ноос гаргасан юм шүү дээ.

10 “Сэхээтний төөрөгдөл”.

КЮ: “Сэхээтний төөрөгдөл” гэдэг нэрийн дор Монголд ямар үйл явдал болсон юм бэ?

Б Н: Ю.Цэдэнбал Монголын сэхээтнүүдийн эсрэг явуулсан залхаан цээлүүлэх ажиллагаагаа “сэхээтний төөрөгдөл” гэж нэрлэсэн юм. 1950-аад оны эхний үеэс Х.Чойбалсанг нас барсны дараахнаас эхлээд манай нийгмийн амьдарал ихээхэн тогтворгүй болж ирсэн юм. Ард түмэн улс орныхоо хөгжил, дэвшил, цаашдын хувь заяаны талаар их санаа зовж эхэлсэн юм. “1921 оны Ардын хувьсгалаас хойш Монгол орон социализм байгуулахын тулд дан ганц ЗХУ-тай харьцаж ирлээ. Түүнээс хойш 20-30 жил өнгөрлөө. Улсын эдийн засаг өсөж, ард түмний амьдрал дээшилсэнгүй. Ийм учраас бид одоо өөр оронтой харилцагаа өргөжүүлэх хэрэгтэй байна. Манай улс бие даасан гадаад, дотоод бодлогыг тууштай явуулах хэрэгтэй байна. ЗХУ-аас өөр орнуудтай худалдааны болон бусад харилцааг өргөжүүлэх хэрэгтэй байна!” гэсэн яриа Монголын сэхээтнүүд дунд газар авч байсан юм. Би энэ үед Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны нарийн бичгийн даргын албыг хашиж байсан юм. Ийм

яриа жирийн хүмүүсээс эхлээд л төрийн өндөр алба хашиж байгаа бүх хүмүүсийг хүртэл хамарч байсан юм.

Тэр үед хэвлэл, мэдээллийн хэрэгсэл МАХН-ын хатуу хяналтанд байсан юм. Энэ талаар хэвлэл дээр нэг ч үг гараагүй юм. Гэхдээ л Монголын нийгэм бүхэлдээ ийм шүүмжлэлийн байр сууринд орсон юм. Хүмүүс ийм шүүмжлэлийн сэдэвтэй яриаг бие биендээ ярихаас гадна, энэ сэдэвээр ухуулах хуудас маягтай зүйлийг хийгээд тараадаг байж. Намайг Улаанбаатар хотын МАХН-ын хороонд ажиллаж байх тэр үед МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо болон Дотоод яамнаас байнга л “нууц даалгавар” ирдэг байлаа. Тэр нь “Хэн нэгэн хүн Ю.Цэдэнбалын баримталж байгаа улс төрийн бодлого болон Зөвлөлт-Монголын найрамдлыг шүүмжилсэн нууц бичгийг олноор нь үйлдээд нийгэмд тараасан байна. Тэр нууц бичгийг бичсэн эзнийг нь яаралтай ол!” гэсэн даалгавар байдаг байсан юм. Бид нар тэр “нууц бичиг” бичсэн хүнийг яаж олох вэ? гэсэн асуудалтай тулгардаг байлаа. Тэр нууц бичгийг монгол бичгээр гараараа бичээд тараасан байдаг юм. Тийм учир хамгийн сайн арга бол нууц бичиг бичсэн бичгийн хэвтэй ижил хэвээр бичдэг хүн байгаа эсэхийг тогтоох явдал боллоо. Үүний тулд бид өөрийн бүх ажилтнуудынхаа бичгийнх нь хэвийг шалгаж үздэг боллоо. Ингээд бөөн ажил болдог байлаа. Ийм аргаар бид нэг ч хүнийг олж тогтоож чадаагүй юм.

Сүүлдээ Ю.Цэдэнбал болон түүний баримталж байгаа улс төрийн бодлого, ЗХУ-ыг шүүмжилсэн яриа тасрахаа байгаад улам бүр өргөжөөд, ихээхэн задгайрч эхэлсэн юм. Ийм үед 1956 онд манай Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Д.Дамдин гуайг Ю.Цэдэнбал дуудаад “Улаанбаатар хотод ЗХУ-тай байгуулсан найрамдалт харилцааны талаар эрүүл биш яриа их газар авч байна. Энэ яриаг таслан зогсоох талаар Улаанбаатар хотын МАХН-ын хороо арга хэмжээ авч ажил зохиохгүй байна. Одооноос эхлээд энэ талаар дорвитой ажил зохиож, энэ яриаг таслан зогсоох хэрэгтэй!” гэсэн үүрэг өгсөн юм.

Д.Дамдин гуай Ю.Цэдэнбалтай уулзаж ирээд намайг өөрөөндөө дуудлаа. Би Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны үзэл суртал хариуцсан нарийн бичгийн дарга болохоор гол хариуцах хүн нь болж байгаа юм. Тэгээд бид хоёр энэ чиглэлд хийх ажлаа зөвлөж ярилцлаа. Юуны өмнө Улаанбаатар хотын МАХН-ын хороодын бүх дарга нарыг цуглуулаад “Ю.Цэдэнбал болон ЗХУ-ын талаар гарч байгаа шүүмжлэлтэй яриануудыг зогсоох, эздийг нь илрүүлэх талаар зөвлөмж өгөх хэрэгтэй. Мөн суртал ухуулагчдын зөвлөлөгөөн хийх хэрэгтэй!” гэж тохирлоо. Бид хоёр энэ ярьж тохирсон ажлуудаа маш шуурхай хийж гүйцэтгэсэн юм. Гэсэн ч нийгэмд нэгэнт газар авсан тэр яриа зогссонгүй, зогсох хандлага

ч гарах янзгүй байгаа нь удахгүй тодорхой болсон юм.

Ийм үед МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд өөрсдөө төрийн томоохон яамдууд, томоохон улсын үйлдвэрийн газрууд, Монголын Үйлдвэрчний Эвлэлийн Төв Зөвлөл (МҮЭТЗ –ред.), МХЗЭ-ийн Төв хороо, Монгол Улсын Их Сургууль зэрэг газруудад томилолтоор ажилласан юм. Ингэж томилолтоор ажилласан хүмүүсийн тоонд Дамба гуай, Б.Ширэндэв, Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир, Ж.Самдан нар орж байсан юм. Тэд нар очсон газар бүртгээ олон нийтийн хурлыг зохион байгуулсан юм. Тэр хурлууд дээр “Ю.Цэдэнбал болон ЗХУ-ын талаар эрүүл саруул биш, хорт яриа Улаанбаатар хотод их байна. Бид тийм яриа гаргаад байгаа хүмүүсийг зэмлэж, шийтгэх зорилготой ирээгүй! Харин ЗХУ-тай байгуулсан найрамдалт харилцааны талаар гарч байгаа санал, шүүмжлэлийг сонсож, цаашдын ажилдаа тусгаж, алдаа дутагдлыг засаж залруулах зорилготой ирлээ! Та бүхэн өөрсдийн санаа бодлоо бидэнд илэн далангүй ярих хэрэгтэй байна!” гэж ярьсан юм. Хүмүүс ч тэдний хэлсэн үг, ирсэн зорилгод үнэмшсэн юм.

Ер нь тэр үед МАХН-ын ТХ-ны удирдах хүмүүс жирийн хүмүүстэй уулзалт зохиох явдал бараг байдаггүй байсан зүйл юм. Ийм учраас энэ олдож байгаа завшааныг ашиглаад хүмүүс өөрсдийн бодол, санаагаа чөлөөтэй илэрхийлэхийг хүссэн байгаа юм. Хүмүүс “Нам засгийн удирдагчид бидний санаа бодлыг сонсохоор ирлээ!” гэж хүлээж авсан юм. Тэр хурлууд дээр хүмүүс Монгол-Зөвлөлтийн харилцаанд байгаа бүх муу зүйлүүдийг тоочин ярьсан байдаг юм. Тухайлбал:

-Зөвлөлтийн тал Монголын талын санаа бодол, санаачлагыг огт хүлээж авахгүй, зөвхөн өөрийн бодолыг тулгаж байна.

-Зөвлөлтийн тал нь гадаад худалдаанд онцгой эрх эдлэж байна.

-Өөрийн барааны үнийг хэтэрхий өсгөж байна.

-Чанрын шаардлага хангаагүй бараа бүтээгдэхүүн өгч байна.

-Манай бүтээгдэхүүний үнийг хэт доогуур үнэлж байна!

гэх мэтээр хүмүүс ярьсан байдаг юм. “Манай төр, засаг энэ бүх байдлыг харсаар мэдсээр байж засаж, залруулах талаар ажил зохиохгүй байна. Харин түүнийг байх ёстой энгийн зүйл мэтээр олон түмэнд ойлгуулахыг хичээж байна. Энэ бол эцсийн дүндээ Ю.Цэдэнбалын үйл ажиллагаатай холбоотой юм. Монгол-Зөвлөлтийн найрамдалт харилцаа гэдэг сайхан үгээр халхавч хийж энэ бүхнийг өөгшүүлэн дэвэргэж байна!” гээд л хүмүүс Ю.Цэдэнбалыг шүүмжилсэн байдаг юм. “Монгол улс бие даасан улс учир өөрөө өөрийнхөө гадаад, дотоод бодлогыг бие дааж явуулах хэрэгтэй байна. Одоо манай гадаад, дотоод бодлого ЗХУ-ын хяналтын доор байна. Бид нар өөрсдөө биеэ даагаад социалист бусад орнуудтай харилцаж баймаар байна. Цаашлаад хөрөнгөтөн орнуудтай худалдааны

харилцаатай больё. Бид урд, хойд хөрштэйгээ тэгш эрхтэйгээр хамтарч ажиллая. Аль нэгийг нь илүүд үзэж, нөгөөдхийг нь шоовдорлож болохгүй!” гэж ярьсан байдаг юм.

Монголын шинэ үеийн сэхээтнүүдээс гарч байсан эдгээр саналууд буруу биш, харин ч ажил хэрэгтээ удирдлага болгомоор сайхан саналууд байсан юм л даа. МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ноос томилогдсон хүмүүс Ю.Цэдэнбалд хөдөлмөрчидтэй хийсэн уулзалтуудынхаа тайланг танилцуулсан юм билээ. Гэтэл Ю.Цэдэнбал тэр тайланг нь үндэслэж, сэхээтнүүдийг “залхаан цээрлүүлэх” ажил хийсэн юм. Сэхээтнүүдийн дунд байсан ийм үзэл бодлыг “сэхээтний төөрөгдөл” гэж нэрлэсэн юм.

“ЗХУ-аас бид их тусламж, дэмжлэг авч байна. ЗХУ манайд Халх голын дайны үед ихээхэн дэмжлэг үзүүлж, өөрийн цэргийг илгээж, манай нутаг дэвсгэрийг хамгаалж өгсөн. Одоо тэр дайнд үрэгдсэн орос цэргүүдийн шарил манай нутаг дэвсгэр дээр байж л байна. Ийм байхад ЗХУ-ын эсрэг элдэв яриа гаргаж, дэмий юм чалчиж байна. Бид ЗХУ-тай байгуулсан найрамдалт харилцаагаа сулруулах л юм бол өөр хөрөнгтөн орны хараанд орно!” гэсэн сөрөг тайлбарыг Ю.Цэдэнбал хийсэн юм.

Тэгээд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-г хуралдуулж, Ю.Цэдэнбал, Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын талаар шүүмжлэлтэй яриа гаргасан өндөр албан тушаал хашиж байгаа зарим нэг хүмүүсийг авч хэлэлцээд, ажлаас нь халах ажлыг зохион байгуулсан юм. МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны энэ хурал 1956 оны 10-р сард хуралдсан юм. Манай Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга М.Дамдин гуай тэр хуралд оролцсон юм. М.Дамдин гуай тэр хуралд намайг дагуулж очсон юм. Миний үүрэг бол энэ хурлаар авч хэлэлцэх хүмүүсийг хуралд танилцуулах явдал байсан юм. Өглөө эхэлсэн хурал бүр шөнө болтол үргэлжилсэн юм. Тэр хуралд МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүдээс гадна нарийн бичгийн дарга нар оролцсон юм. Тэр хуралд оролцсон бүх хүн өдөржин дуугүй суусан бөгөөд ганц ярьдаг хүн нь Ю.Цэдэнбал болж байсан юм. Ю.Цэдэнбал хуралд дуудагдаж ирсэн хүмүүстэй их ширүүн харьцаж, өндөр чанга дуугаар тэднийг загнаж байсан юм. Хамгийн сүүлд МХЗЭ-ийн ТХ-ны хэлтсийн дарга Т.Жамцыг дуудах үүргийг надад өглөө. Т.Жамц бид хоёр МАХН-ын Шинэ хүчний сургуульд хамт сурч, төгссөн юм. Тэр яагаад энэ хэрэгт холбогдсоныг би мэдсэнгүй. Би шөнийн 3 цагт түүний гэрт нь очлоо. Тэгээд л дагуулж ирээд л хуралд орууллаа. Түүнийг мөн л Ю.Цэдэнбал ганцаараа л загнаад эхэллээ. “Чи ЗХУ-ын эсрэг үзэл бодолтой гэнэ ээ. Халхын голд Зөвлөлтийн цэргийн олон мянган шарил байгааг чи өөрөө сайн мэднэ шүү дээ. Тэд нар манай орныг хамгаалж Япон улсын цэрэгтэй байлдаад тэнд нас барсныг чи бас мэдэж байгаа. Чи тэгээд яагаад зөвлөлтийн эсрэг ханддаг юм бэ? Бид одоо зөвлөлтийн

дэмжлэг туслалцааг их авч байна. Чи намын ажилтан байсан хүн. Чи яагаад өөрийн намын бодлогын эсрэг хандаад байгаа юм бэ?” гээд л ярих юм. Т.Жамц ч дуугүй л сугаад байх юм. Тэгж байгаад хурал дууслаа.

Тэгээд Ю.Цэдэнбал “Ер нь байдал их хүнд байгаа юм байна. Энэ гол гол хүмүүс дээр арга хэмжээ авахгүй бол болохоо байсан юм байна. Энэ элдвийн юм яридаг хүмүүст цохилт өгөх хэрэгтэй байна. МАХН-ын ТХ-ны тусгай тогтоол гаргах хэрэгтэй юм байна. Тэр тогтоолын төслийг Б.Ширэндэв, Д.Төмөр-Очир, С.Самдан гурав бэлтгэж бэлэн болгох хэрэгтэй. Та гурав Нүхтэд очоод, тогтоолын төслийг яаралтай бэлэн болгох хэрэгтэй!” гэж хэлсэн юм.

Би тэр тогтоол гарахаас өмнө Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар томилогдоод явсан юм. Намайг явсан хойгуур тэр тогтоол гарч, олон хүнийг ажлаас нь халж, амьдаралгүй болгосон юм. Ийм тогтоолын төсөл боловсруулах ажилд Б. Ширэндэв гуай оролцохоос татгалзсан юм билээ.

Тэдний дотор МХЗЭ-ийн ТХ-ны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга М.Дангаасүрэн, Т.Жамц, эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн, Дорнод аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга З.Содномцэрэн, МАХН-ын түүхийн хүрээлэнгийн судлаач Ж.Төмөрбаатар, Д.Лхамжав, эдийн засгийн ухааны доктор Ш.Бат-Очир нарын зэрэг олон хүн орж байсан юм. Заримыг нь шоронд ч суулгасан байх. МАХН-ын ТХ-ноос гаргасан тогтоолд эд нарын нэрийг нь дурьдсан юм. “Сэхээтний төөрөгдөл” гэж ийм үйл явдлыг хэлдэг юм.

Ю.Цэдэнбал болон Монгол-Зөвлөлтийн найрамдалт харилцаанд шүүмжлэлтэй хандсан олон хүнийг ингэж залхаан цээрлүүлсэн боловч олон түмний дунд яригдаж байсан яриа бол дарагдаагүй юм. Тэр яриа бүр улам лавшраад л үргэлжлээд л яваад байсан юм. Харин гарах хэлбэр нь арай өөр болсон юм. Тийм яриаг ил тод ярихаа байгаад гэр орондоо, эсвэл үзэл санаа нэгтэй хүмүүс хоорондоо нууц байдалд ярьдаг болсон юм. Энэ яриа далдлагдмал байдалд орчихсон юм.

Ю.Цэдэнбалыг өөрийг нь болон ЗХУ-тай байгуулсан найрамдалт харилцааг шүүмжилсэн хүнийг Дотоод яамны шугамаар баривчилж эхэлсэн юм. Ажлаас нь шууд л халдаг болсон юм. Ер нь манай нийгэм бүхлээрээ анх Ю.Цэдэнбалыг улс төрийн тавцан дээр гарч ирэхэд ингэж дургүйцэж, эсэргүүцэж байсан юм л даа. Ю.Цэдэнбалыг эсэргүүцэж, тэр эсэргүүцлийг нь Ю.Цэдэнбал өөрөө хүчээр нухчин дарах оролдлого хийсэн юм.

Ийм үед Ю.Цэдэнбалыг анх удаа Ц.Лоохууз МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр шүүмжилсэн юм. Ц.Лоохууз “Ю.Цэдэнбал хэтэрхий дураараа байна. Юм бүгдийг ганцаараа шийдэж байна. Ард түмнээс хол

хөндийн байна. Ард түмний амьдралыг мэдэхгүй байна. Улсын зардлаар гадаадад их явж байна. Амрахдаа хүртэл гадаадад явж байна. Зөвлөлтөд болж байгаа үйл явдлуудыг сармагчин мэт дуурайж байна. Өөрийн бодол санаа байхгүй байна. Түүнтэй хамт ажиллаж байгаа УТТ-ны гишүүд Ю.Цэдэнбалын алдаа дутагдлыг хэлж, засаж залруулахын оронд түүнийг магтан сайшааж, алдаа тутагдлыг нь улам дэвэргэж байна!” гэж шүүмжилсэн юм. Энэ бол 1956 оны МАХН-ын ТХ-ны 2-р бүгд хурал дээр хэлсэн үг юм шүү дээ. Тэр үед МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга байсан Дамба гуай Ц.Лоохуузын шүүмжлэлийг маш их дэмжиж байсан юм.

11 Ю. Цэдэнбал.

Б Н: Ю.Цэдэнбал бол хүний хувьд бол их сайн хүн юм шүү дээ. Уур уцаар их багатай хүн шүү дээ. 1940 онд МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болсныхоо дараа Ю.Цэдэнбал нэг хэсэг их эрч хүчтэй ажиллаж байсан байх. Тэр үед олон түмэн ч түүнийг дэмжиж байсан юм. Тэгээд л яваандаа идэвхи нь сулраад л аажмаар ажил нь муудаад эхэлсэн юм. Х.Чойбалсан нас барсан үеэс эхлээд л тэр мэдэгдэхүйцээр муудаж, идэвхи санаачлагагүй болсон юм. Тэр байдал нь түүнтэй ойрхон ажиллаж байсан хүмүүст илэрхий мэдэгддэг байсан боловч олон нийтэд ердөө мэдэгддэггүй байсан юм. Намайг Уланбаатар хотын МАХН-ын хороонд ажиллаж байхад бид нарт мэдэгдэж байсан юм.

1954 онд Ю.Цэдэнбал 38 настай л байсан юм. Түүнтэй хамт ажиллаж байсан хүмүүс түүний энэ байдлыг нь мэддэг байсан юм. Уг нь бол их дайчин, хурц ухаантай, мэдлэг чадалтай хүн ч бас биш л дээ. Юмыг их удаан ойлгодог хүн байсан юм шүү дээ. Нэг үгээр хэлбэл “жаахан маанагдуу юм уу даа!” гэж хэлмээр хүн байлаа шүү дээ. Түүний дэргэд Д.Дамба гуай чинь ёстой гялалзсан, сэргэлэн сайхан хүн байлаа шүү дээ. Ю.Цэдэнбал бол Д.Дамба гуай болон Х.Чойбалсан нарын дэргэд тэдний далбаан дор дарагдаад явдаг байсан байж магадгүй. Тэгээд Х.Чойбалсангаас хойш ил гарч ирсэн байж болох юм. Х.Чойбалсан Дамба нар байхгүй үед түүний муу талууд дутагдлууд нь илүү их тод харагдаж ирсэн байж болно. Тэдний дэргэд болхоор түүний муу талууд нь дарагдаад ил гарч ирдэггүй байсан байж болох юм. Намайг Улаанбаатар хотын МАХН-ын хороонд байхад л илэрхий муудсан юм.

Би заримдаа уулздаг л байлаа. Хурал, зөвлөлгөөний үед ч л уулзаад ажил байдлын талаар ярилцдаг л байлаа. Надад аажмаар “ийм чадваргүй хүн МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болчихсон юм уу!” гэж бодогдох болсон юм шүү. Би түүнийг залуудаа маш их шүтэж байлаа.

Манай сумын нэг малчин хүн “Сайн малчдын улсын зөвлөлгөөн”-д оролцсон юм. Тэр эргэж ирээд “Ю.Цэдэнбал гэдэг чинь хиртэй гараар хүрмээргүй, хялар нүдээр хармааргүй, цэмцийсэн сайхан залуу байна!” гэж магтаж байсан юм. Би тэгээд л “Монголын ард түмний удирдагч!” гээд бурхан юм шиг л бодож явлаа. Тэгтэл ажил төрлийн шугамаар ойр холбоотой болоод ирсэн үед ялангуяа “сэхээтний төөрөгдөл” гэдэг тэр үйл явдлын үеэс эхлээд л миний түүний тухай бодол өөрчлөгдөж эхэлсэн юм. Нэг л биш байсан юм даа.

Яг тулаад ойрхноос харсан чинь маш их хоцрогдсон, аминчхан, чадвар муутай, авгайнхаа эрхшээлд бүрэн орчихсон, Зөвлөлтийн эрхшээлд бүрэн орчихсон хүн байв. Түүний боддог юм нь албан тушаалдаа эцсээ хүртэл үлдэх юмсан, Зөвлөлтийн талд нэр нүүр олох юмсан, Зөвлөлтийн талд үнэн ч гэдэгээ харуулах юмсан гэдэг л бодол байсан юм. Зөвлөлтийн талд үнэнч гэдгээ харуулахын тулд үе, үе аль болохоор олон хүнийг “үндэсний үзэлтэн” гэдэг шалтгаанаар ажлаас нь халж, хөөж туухыг боддог болчихсон байв. Улс орноо хөгжүүлэх тухай бодол түүний толгойд байсан гэхэд тун эргэлзээтэй дээ.

Түүнийг ЗХУ-д сурч байхад нь Ж.Самбуу гуай Х.Чойбалсанд танилцуулсан юм билээ. Ж.Самбуу гуай тэр үед ЗХУ-д манай орныг төлөөлсөн элчин сайд байлаа шүү дээ. Тэгээд Х.Чойбалсан түүний улс төрийн карьерийн эхлэлийг нь тавьсан юм. Ю.Цэдэнбал ЗХУ-ын Эрхүү хотод Санхүү, эдийн засгийн сургууль төгссөн юм. Түүний өмнө Буриадын Улан-Үд хотод Рабфакийг төгссөн юм билээ. Рабфак бол ЗХУ-ын дээд сургуульд суралцахаар ирсэн монголчуудад зориулсан орос хэлний бэлтгэл анги юм.

Түүнтэй хамт ЗХУ-ын Эрхүү хотод Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэн сурч байсан юм билээ. Н.Лхамсүрэн гуай хожим тэр үеийн тухай сонин дурсамж ярьдаг юм. Ю.Цэдэнбал тэр хоёр ер нь ойр дотно найзалдаг байж л дээ. Сургууль төгсөхөөс нэг хоёр жилийн өмнөөс Ю.Цэдэнбал их өөрчлөгдсөн байна. Тэр нэг л их халдашгүй дархан эрхтэй болоод л ирсэн гэнэ. Сургуулийн захиргаанаас түүнд онцгой анхаарал тавьдаг болсон гэнэ. Тэгээд үе үе алга болчихдог болсон гэнэ. Түүнийг хаана юу хийж явааг нь хэн ч мэддэггүй байж л дээ. Тэгж нэг хэсэг алга болж байгаад л гарч ирдэг гэнэ. Тэгж гарч ирэхдээ их гоё хувцас өмссөн, хачин тансаг хүн болсон байдаг байж л дээ. Хаана, юу хийж яваад ирснээ тэр хэнд ч хэлдэггүй, сүүлдээ хамт сурч байсан хүмүүс нь түүнээс энэ талаар асуухаа ч больсон гэнэ. Бүр хожим зарим хүмүүс түүний энэ байдлыг нь “Ю.Цэдэнбал тэр үеэс л ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хороотой холбоотой (Комитет Государственной Безопасности-КГБ) болсон! Тэндээс мөнгө авдаг, бас даалгавар авдаг байсан!” гэж тайлбарладаг байсан юм. Энэ яриа үнэн бол

түүнийг анх Х.Чойбалсан Монголын улс төрд оруулж ирсэн биш ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хороо оруулж ирсэн болж таарч байгаа юм. Тэр ЗХУ-аас ирэхдээ маш том тодорхойлолттой ирсэн байдаг юм билээ.

Х.Чойбалсан түүнийг эхлээд Санхүүгийн техникумын орлогч захирлаар ажиллуулаад дараа нь Монгол банкны захирал, Сангийн яамны орлогч сайдын албан тушаалд томилож байсан юм шүү дээ. Тийм залуу хүнийг тийм хурдан өндөр албан тушаалд ээлж дараалан томилох нь Х.Чойбалсангийн арга барил биш л дээ. Гэхдээ тэр үед Монголд мэргэжилтэй боловсон хүчин их ховор байлаа шүү дээ. 30-аад оны сүүлчээр манайх улс төрийн хилс хэргээр ихэнх мэргэжилтэй боловсон хүчнээ хэлмэгдүүлдээ, цаазлахыг нь цаазлаад, шоронд суулгаад дууссан юм. Ю.Цэдэнбал шиг санхүү, эдийн засгийн мэргэжилтэй, орос хэлийг сайн эзэмшсэн залуу хүн их ховор байлаа. Манай төр, засаг, МАХН-ын удирдлагад Ю.Цэдэнбал шиг хүн маш хэрэгтэй байсан байх. Тийм учир Ю.Цэдэнбалыг тэр үед хурдан албан тушаал дэвшүүлж байсан нь тийм ч их буруу үйлдэл байгаагүй гэж би боддог юм.

Тэр үед Ю.Цэдэнбалаас гадна Б.Ширэндэв, Н.Лхамсүрэн, Ч.Сүрэнжав гэх мэтийн цөөхөн хүн хүн байсан юм. Энэ хүмүүс Х.Чойбалсангийн үед түүнтэй маш их ойрхон ажиллаж байсан юм. Эд нарын дотроос чухам хэнд нь Х.Чойбалсан өөрийнхөө ажлыг өгөх байсан бол? гэсэн нэг асуулт байдаг юм. Зарим хүмүүс Н.Лхамсүрэнд илүү итгэж байсан гэсэн яриа байдаг юм. Олон нийт бол “Ч.Сүрэнжав л түүний ажлыг залгамжлах ёстой!” гэж боддог байсан байх. Харин “Х.Чойбалсангийн залгамжлагч Ю.Цэдэнбал болно!” гэсэн яриа ер нь байгаагүй юм.

Ю.Цэдэнбал Н.Лхамсүрэн хоёр нэг хэсэг их найз байсан юм. Н.Лхамсүрэн гуай эхлээд Хөдөө Аж Ахуйн Яам (ХААЯ)-ны сайдаар томилогдсон юм. Дараа нь МАХН-ын ТХ-ны үзэл суртал эрхэлсэн нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон юм. Нэг хэсэг Гадаад харилцааны яамны сайдын албыг ч хашиж байсан юм. Ю.Цэдэнбал, Н.Лхамсүрэн хоёр сүүлдээ их муудалцсан юм билээ. Тэгээд Н.Лхамсүрэнгээ Ю.Цэдэнбал нь ажлаас нь халаад, МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ноос хөөсөн юм. Энэ хоёрын маргаан нь цэвэр хувийн шинж чанартай байсан юм. Тэр хоёрын маргааны шалтгааныг би тэр үед бүдэг бадаг ойлгож байсан юм. Н.Лхамсүрэнийг эхнэр нь анагаах ухааны доктор, их чадалтай хүн байсан юм. Бас их сайхан ч хүүхэн байлаа. Түүний нэр нь Намсрайжав юм. Ю.Цэдэнбалд Намсрайжав таалагддаг байсан байж магадгүй. Ю.Цэдэнбал түүнийг огт зүгээр байлгасангүй л дээ. Ингээд сүүлдээ Намсрайжавын тэвчээр нь барагджээ. Тэр Ю.Цэдэнбалд нилээд сүрхий хатуу үг хэлдэг болсон юм байж. Хатуу үг хэлээд зогссонгүй, Намсрайжав Ю.Цэдэнбалын энэ шалиг үйлдлийн талаар МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны зарим гишүүдэд хэлээд,

түүний энэ шалиг үйлдлийг зогсоохыг тэднээс шаардсан юм байж.

Гэтэл Ю.Цэдэнбал үүнд нь маш их уурлажээ. Тэгээд тэр “Намсрайжавыг МАХН-аас хөө!” гэсэн даалгаварыг өгсөн юм байж. МАХН-аас хөөх даалгаврыг Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны дарга М.Дамдин гуайд өгчээ. Ю.Цэдэнбалаас ийм даалгавар авсан М.Дамдин гуай Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны товчооны гишүүдийг цуглуулсан юм. Товчооны гишүүн байсан Р.Лувсанравдан, Б.Лувсанчойнбол, Д.Дангаа зэрэг хүмүүс цугларсан юм. Би товчооны гишүүний хувьд тэр хуралд очлоо. Эхлээд бид нар энэ хурлаар ямар асуудал хэлэлцэхийг нь мэдээгүй юм. Хурал болох тухай зар ажил тарснаас хойш гэнэт ирсэн юм.

Уг нь бол Товчооны гишүүдийн хурал болох зар хоёр хоногийн өмнө ирдэг, хэлэлцэх асуудлаа бидэнд урьдчилаад танилцуулдаг журамтай байлаа. Бас хэлэлцэх асуудлаар гаргах тогтоолын төслийг хүртэл урьдчилаад танилцуулдаг байлаа. Гэтэл энэ удаагийн хурал тийм бэлтгэл хийсэнгүй, шууд л эхэллээ. Товчооны гишүүд М.Дамдин даргын өрөөнд сууж байлаа. М.Дамдин гуай бидэнд хандаж ямар нэгэн юм хэлсэнгүй. Тэнд байгаа бүх хүн дуугүй л сууцгааж байлаа. Тэгж байтал гаднаас Намсрайжав орж ирээд суулаа. Бид нар их гайхаж байлаа. Ингээд хурал эхэллээ. М.Дамдин гуай босоод :

-За энэ удаагийнхаа хурлын ажиллагааг эхэлье. МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ноос бидэнд даалгавар ирсэн. Манай Намын хорооны товчооны гишүүдийн энэ удаагийн хурлаар бид нөхөр Намсрайжавтай холбоотой нэг зарчимгүй асуудлыг авч хэлэлцэнэ. Нөхөр Намсрайжав манай МАХН-ын удирдагчийг хэл амаар доромжилсон юм байна. Манай намын удирдагчийн талаар элдвийн худал, цуурхал тарааж, түүнийг гүтгэсэн байна. ТХ-ны эв нэгдлийг эвдэхийг оролдсон байна. Ийм учир бид нар энэ асуудлыг авч хэлэлцээд, Намсрайжавын энэ үйлдлийг таслан зогсоож, түүнийг МАХН-ын эгнээнээс хөөх хэрэгтэй байна! гэсэн утгатай үг хэлээд суучихлаа. Бид нараас дуу гарах хүн байсангүй. Бүгд л дуугүй сууж байлаа. Тэгтэл Намсрайжав өөрөө босоод үг хэллээ.

-Та нарын хэнтэй ч ярих хүсэл надад алга байна. Би олон дахин давтагдсан үйл явдлын талаар хэлэх ёстой газарт нь үнэнээр нь хэлсэн. Би ийм явдлыг хэзээ ч тэвчиж чадахгүй. Би ямар ч худал цуурхал тараагаагүй, хэнийг ч гүтгээгүй. Би хэнийг ч хэл амаар дайрч доромжлоогүй. Би гэр бүлтэй хүн. Та нар намайг МАХН-аас хөөх гэж байгаа бол хөөж болно. Би МАХН-ын өмнө буруу хэрэг хийгээгүй учир надад хүлээх хэрэг байхгүй. Би ямарч буруугүй! Харин түүний оронд хүмүүжилгүй, бүдүүлэг, шалиг удирдагч нараа эндээс хөөж байвал та нарын нэр хүндэд чинь тустай хэрэг болно шүү! гэсэн утгатай үг хэлээд суучихлаа.

Манай Дамдин дарга нэг ч үг хэлж чадсангүй. Тэр таг дуугүй л сууж байлаа. Тэгж байснаа

-За, за ойлголоо. Та нар тарцгаа! гээд биднийг тараачихлаа. Энэ хэрэг ингээд л өнгөрсөн юм. Би сүүлд М.Дамдин даргаасаа энэ асуудлын талаар асуусан юм. М.Дамдин дарга тэр үед Ю.Цэдэнбалаас даалгавар авснаа хэлсэн юм. МАХН-аас Ю.Цэдэнбал ингэж Намсрайжавыг МАХН-ын гишүүнээс нь хөөж чадаагүй юм. Тэгээд түүний нөхрийг нь зайлуулах арга хайж эхэлсэн юм байж.

Н.Лхамсүрэнгийн аав нь 1920-оод оны үед нэг хэсэг Монголд орж ирсэн Оросын цагаан цэрэгт алба хааж байсан тухай нэг яриа байдаг юм. Эсвэл тэр яриаг анх Ю.Цэдэнбал өөрөө зохиосон юм уу? Бүү мэд. Тэгээд “Октябрийн хувьсгалаас зугатаасан цагаан цэрэгт алба хааж байсан хүний хүүхэд МАХН-ын удирдах бүрэлдэхүүнд байж болохгүй!” гэсэн үндэслэл гаргаж ирээд, Н.Лхамсүрэнг бүх албан тушаалаас нь халаад, намаас хөөчихсөн юм. Н.Лхамсүрэн ингэж Монголын улс төрийн тавцангаас буусан юм. Тэр дахин улс төрд орж ирсэнгүй.

Харин 1990-ээд оноос Монголд ардчилал, шинэчлэл эхэлснээс хойш Монголын чөлөөт хэвлэлд хэд хэдэн удаа маш сонирхолтой ярилцлага өгсөн юм. Тэр Ю.Цэдэнбалтай багын найз байсан тухайгаа их тодорхой ярьсан байдаг юм. Бас ЗХУ-д тэр хоёр хамт сурч байх үеийнхээ тухай сонирхолтой дурсамжийг өгүүлсэн байдаг юм. Н.Лхамсүрэн уг нь миний багш юм шүү дээ. Намайг Намын шинэ хүчний сургуульд сурч байхад надад багшилдаг байсан юм. Тэр сургуульд бас Д.Төмөр-Очир, С.Жалан-Аажав нар багшилж байлаа. Тэнд Дамба гуай хааяа, хааяа ирж яриа хийдэг байсан юм. Тийм болохоор би Н.Лхамсүрэн гуайтай эртний танил юм л даа. Тэр албан тушаалаасаа бууснаас хойш Зүүн-Хараад амьдарч байсан юм. 1990-ээд он эхлэхээс өмнөхөн тэр бид хоёр нэг удаа зун санамсаргүй уулзалдлаа л даа. Тэгээд тэр намайг гэртээ урилаа. Би очлоо. Түүний эхнэр нь нас барсан, ганцаараа амьдарч байсан юм. Тэгээд тэр надад маш их түүх ярьлаа. Тэр үед Ю.Цэдэнбалтай хэрхэн муудалцсанаа ярьж байсан юм.

Бас “Ю.Цэдэнбал өөрөө Монгол улсыг ЗХУ-тай нэгтгэж, түүний нэг Бүгд найрамдах улс нь болгох санаатай байсан юм шүү!” гэж ярьсан юм. Манай хэсэг сэхээтэн, улс төрчдөд Ю.Цэдэнбал даалгавар өгөөд, ЗХУ-тай нэгдэх хүсэлт гаргуулж байсан юм байна л даа. Н.Лхамсүрэн гуай тэр бичгийн анхны эх бичгийг нь надад өгсөн юм. Ю.Цэдэнбалын өөрийнх нь даалгавраар манай хэсэг сэхээтнүүд тэр бичгийг бичээд гарынхаа үсгийг зурсан юм билээ. Тэд нар Сонгинын амралт дээр хэд хоног сууж, тэр бичгийг үйлджээ. Тэр бичгийг би сайн уншиж үзсэн юм. Түүний гол агуулга нь “Социализмыг байгуулах Лениний төлөвлөгөөр

бол аливаа улс орнууд эхлээд хүнд үйлдвэрийг хөгжүүлэх ёстой. Гэтэл манай оронд хүнд үйлдвэрийн салбар ерөөсөө хөгжөөгүй байна. Иймд эх орондоо социализмыг төгс байгуулахын тулд ЗХУ-ын хүнд үйлдвэрийг түшэглэж ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орвол социализмыг хурдан байгуулах боломжтой юм!” гэсэн санааг илэрхийлсэн байна билээ. Тэр бичигт “Монгол улс ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орё!” гэж шууд бичээгүй л юм байна билээ шүү. Тэнд олон асуудал хөндөгдсөн байна билээ. Нөгөө “сэхээтний төрөгдөл”-ийн үед яригдаж байсан асуудлаас зарим нь орсон байсан юм. Тухайлбал Монгол улсыг яаж хурдан хагжүүлэх вэ? зэрэг асуудлыг л хөндсөн байгаа юм. Н.Лхамсүрэн гуай тэр бичгийг надад өгөхдөө “Энэ бичгийг гадна талаас нь харахад манай нэг хэдэн сэхээтэн өөрсдийн санаа бодлоо илэрхийлж байгаа юм шиг байгаа биз! Харин энэ бичгийг үйлдэх даалгаврыг Ю.Цэдэнбал өөрөө өгсөн юм. Энэ бол түүний өөрийнх нь бодол юм шүү дээ! Ю.Цэдэнбал өөрөө орос эхнэртэй хүн болохоор ЗХУ-д нэгдэх бодолтой байсан байх!” гэж хэлж байсан юм.

Ю.Цэдэнбал “Нэгдэлжих хөдөлгөөн бол 1921 оны Ардын хувьсгалтай дүйцэх их том үйл явдал!” гэж ярьдаг байв. Үнэн хэрэг дээрээ бол энэ хөдөлгөөн Монголд ямар ч ашиг тусыг өгөөгүй шүү дээ. Ард түмний амьдралд ямар ч нэмэр болоогүй, харин улам доройтуулсан юм шүү. Уг зорилго нь бол хамтарч хөдөлмөрлөөд л амьдрал ахуйгаа өөд нь татах явдал байсан байх л даа. Гэтэл тэр нь бүр эсрэгээр эргэсэн юм. Ард түмний амьдрал үнэхээр доройтоод ирсэн юм. Монгол улсыг ёстой элгээр нь хэвтүүлсэн юм шүү. Нэгдэлд ажиллаад “Хөдөлмөрийн баатар” болсон хүмүүс бий л дээ. Энэ бол маш цөөхөн хүн шүү дээ. Нэг, хоёр л хүн байгаа. Харин нийт ард түмний амьдрал бол улам дордоод л байлаа шүү дээ. Ажил нь сайн явж байгаа нэгдэл байсан юм. Гэхдээ их цөөхөн байсан даа.

12 МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал.

И Л: Та 1964 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын 6-р бүгд хурал дээр гадаад зээлийн өр өсч байгаа асуудалд их шүүмжлэлтэй хандсан юм байна. Энэ зээлийн өр өсөх болсон шалтгааны талаар та тодруулж ярина уу?

Б Н: Тийм. Тэр үед зээлийн өр маш их болсон байсан юм. Энэ өр дайнаас хойш улам өсөх хандлагатай болоод ирсэн юм. Зээлийн хөрөнгө юунд зарцуулагдаж байсан бэ? Түүнийг маш үр ашиг багатай зүйлд голчлон зарцуулж байсан юм. Өөрсдөө хийгээд бүтээгээд, өөрсдийнхөө хэрэгцээг хангах боломжийг ашиглаж чадахгүй байсан юм. Тэгээд л яльгүй энгийн зүйлийг хүртэл зээлийн хөрөнгөөр авч байлаа шүү дээ. Тэнд бас их шударга биш явдал болж байсан юм.

Банкны ханшаар нэг рубль бол дөрвөн төгрөг арван хоёр мөнгө байсан юм. Гэтэл бид нар зээлээ дандаа “шилжих рубль”-ээр авдаг байлаа. Нэг шилжих рублийг найман төгрөгөөр бодож байсан юм. Ийм нөхцөлд зээлийн өр өндөр хурдтай өсөх нь гарцаагүй зүйл шүү дээ. Шилжих рублийн төгрөгтэй харьцах харьцаа ийм өндөр байснаас болоод бид нар чинь төлж барахгүй их өртэй болж байсан юм. Гэтэл Ю.Цэдэнбал тэргүүтэй МАХН-ын удирдлагууд зээлийн өрийг багасгах талаар огт санаачлага гаргахгүй байсан төдийгүй, түнийг улам өсгөсөн алхамуудыг хийгээд байсан юм.

Тэр зээлийг ЗХУ-аас Монголыг хөгжүүлэхийн төлөө өгч байгаагүй гэдэгт би эргэлзэхгүй байна. Харин энэ зээлийн өр биднийг улам бүр ЗХУ-ын хараанд оруулж байсан юм. Монголын сэхээтнүүдийн дунд яригдаж байсан яриануудын талаар ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хороо бүрэн гүйцэд мэдээлэлтэй байсан шүү дээ. Тэр чинь манай нийгэмд болж байгаа үйл явдлуудын талаархи мэдээллийг маш олон сувгаар авч байсан юм. Бид биеэ даагаад аливаа ажил хийх болоход ЗХУ-д тэр нь таалагдахгүй бол тэр зээлийнхээ өрөөр барьцаалаад биднийг дарамтлаж эхэлэнэ шүү дээ. Бид нар энэ зээлийн өрөөр дамжаад яалт ч байхгүй ЗХУ-ын хараанд орж эхэлсэн юм.

Улс төрийн ийм хортой үр дагаварыг энэ зээл дагуулж ирэх нь тов тодорхой байсан юм. Энэ зээл бол бас өөр нэг улс төрийн зорилго агуулж байсан юм. Энэ зээлээр дамжаад ЗХУ манай нийгмийн харилцааг яг өөрийн загварт оруулсан юм. Манай уламжлалт нүүдлийн нийгмийн өөрийн онцлогийг үл харгалзаад Монголын нийгмийг бүхэлд нь Зөвлөлтийн маягтай болгох бодлого явж байсан юм. Энэ зээлийг дагаад ЗХУ-аас маш олон тооны мэргэжилтнүүд Монголд орж ирсэн юм. Тэд нар голчлон Монголын хот суурин газар амьдарч, тусгай хангамжаар хангагдаж байсан юм. Тэд нар “улсын доторхи улс” болж байлаа шүү дээ. Монголд өргөн хэрэглээний барааны хомсдолтой байгаа байдлыг далим болгоод өөрийнхөө дэлгүүрээр дамжуулаад бараагаа маш өндөр үнээр зардаг байсан юм.

Манай Монгол орон чинь мал аж ахуйн орон шүү дээ. Тэгтэл дэлгүүрт мах ховорхон байлаа шүү дээ. Бараг байхгүй дээ. Тэгтэл манай мах нөгөө оросын дэлгүүрүүдэд бол овоолоотой байж байдаг л байлаа. Бид нар чинь эхлээд оросын дэлгүүрийг махаар хангаад дараа нь өөрийнхээ дэлгүүрт мах өгдөг болсноос ийм байдал үүссэн юм. Монголд ажиллаж байсан орос мэргэжилтнүүдийг чинь дагаад л тэдний гэр бүл, ах дүү нар нь ирнэ. Тэд нар чинь Монголын хот суурин газрыг бүхэлд нь эзэгнэчихсэн байлаа шүү дээ. Орон сууц бол бүгд тэдний мэдэлд байлаа. Манай улс ардын аж ахуйн бүх салбарт орос зөвлөх-мэргэжилтэн ажиллаж байлаа. Тэд

нар юу хийж бүтээсэн юм бэ? Энэ асуултанд хариулахад их хэцүү л дээ. Өөрөөр хэлбэл юу ч хийж бүтээгээгүй болохоор хариу байхгүй. Энэ зөвлөх мэргэжилтнүүд маш өндөр хангамжтай, маш өндөр цалин авч байсан юм. Яг адилхан ажил хийж байгаа монгол мэргэжилтнээс 3-4 дахин их цалинтай байсан юм. Тэдний цалин, орон сууц, гэрэл цахигаан зэрэг ахуйн хэрэгцээний бүх зардлыг манайх хариуцаж байсан юм.

Үйлдвэр аж ахуйн газруудад манай өөрийн мэргэжилтнийг дагалдуулаад заавал нэг орос мэргэжилтэн өгдөг байлаа шүү дээ. Тэнд орос мэргэжилтэн ажиллах ямар ч шаардлагагүй байхад шүү дээ. Ийм хачин байсан юм. Тэр зөвлөх мэргэжилтнүүд нь яамр ч үүрэг, хариуцлага хүлээдэггүй байсан юм. Гэхдээ маш их өндөр эрхтэй, маш их дураараа загнадаг байсан юм. Нэг хүн 2-3 жилийн хугацаагаар ирдэг байлаа. Зарим нь хугацаагаа сунгаад л суугаад байна шүү дээ. Тэд нарын ахуйн хэрэгцээний бүх зардлыг манай тал хариуцаж байсан болохоор тэд нар маш их үрэлгэн амьдарч байсан юм. Ерөөсөө цахилгаан, ус зэрэг ахуйн хэрэглээний зүйлийг ямар ч хязгаарлалтгүй хэрэглэдэг байсан юм. Маш дураараа байлаа. Тэдэнд Монголын хууль үйлчилдэггүй байсан юм. Тухайлбал голын усны загасыг барихдаа тэд дэлбэлэх аргыг хэрэглэдэг юм. Монголд ийм аргаар загас барихыг хориглодог юм. Гэтэл зөвлөх мэргэжилтэнд хууль зөрчсөн ийм үйлдлийнх нь төлөө хэн ч, хэзээ ч, ямар ч шийтгэл ноогдуулж байсангүй. Энэ мэргэжилтнүүд Монголын эдийн засагт үнэхээр хүнд дарамт учруулж байсан юм.

И Л: Та Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны даргын албыг хашиж байгаад ЗХУКН-ын дээд сургуульд явж суралцсан уу? Тэр үед энэ сургуульд ямар хүмүүсийг, ямар шалгуураар явуулдаг байсан юм бэ?

Б Н: Тэгсэн. Би Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга байхдаа ЗХУКН-ын дээд сургуульд явсан юм. Ер нь тэр үед аймгийн захиргаанд алба хашиж байгаа хүмүүс, бас аймгийн МАХН-ын хороонд ажиллаж байгаа хүмүүсийг голчлон энэ сургуульд явуулдаг байсан юм. Энэ сургуульд явуулдаг гол шалгуур бол өөрийн хариуцаж байгаа ажлынх нь үр дүн байсан юм. Хариуцсан ажлаа сайн хийж байгаа хүмүүсийг бол нэгдүгээр ээлжинд явуулдаг байлаа. Тэгээд бас олон юм харна л даа. Тэр үед чинь МАХН-ын ажилтан хүнд чинь маш их хатуу олон шаардлага тавьдаг байлаа шүү дээ. Аль нэг байдлаараа, ямар нэгэн доголдол гаргасан хүн МАХН-ын ажилтан бараг болдоггүй л байлаа шүү дээ. Ялангуяа МАХН-ын бүх шатны удирдах ажилтанд бол маш өндөр шаардлага тавьдаг байсан юм. Тэр бүгдийг давж гарсан хүн л МАХН-ын бүх шатанд удирдах ажил хийдэг байлаа. Тийм хүмүүс дотроос сонгож

ЗХУКН-ын дээд сургуульд явуулдаг байлаа. Тэр сургуульд явахын тулд гол нь өөрөө эхлээд энэ тухай хүсэлтээ МАХН-ын ТХ-нд гаргах ёстой юм. Тэр хүсэлтийг нь МАХН-ын ТХ-ны боловсон хүчний хэлтэст авч хэлэлцдэг байсан юм. Тэндээс МАХН-ын ТХ-ын нарийн бичгийн дарга нарын хурлаар орж хэлэлцэгдээд, шийдвэр гардаг байсан юм. Энэ бүх давааг давж чадахгүй, хасагдах явдал бол их байсан л даа. Үзэл суртал, улс төрийн олон шалгуураар оруулна шүү дээ. Хүсэлтээ гаргасан хүн бүгд энэ сургуульд явж чадахгүй л дээ. 1962 онд бидний 20 хүн тэр сургуульд явсан юм.

И Л: Тэнд суралцаж байсан хүмүүс улс орондоо болж байгаа үйл явдлуудын талаар ер нь их ярьдаг байсан юм шиг байна л даа. Та энэ талаар жаахан дэлгэрүүлж ярина уу?

Б Н: Сургуульд явахын өмнө МАХН-ын болон аймаг, орон нутагт хариуцлагатай ажил хийж байсан хүмүүс голчлон тэр сургуульд очдог байсан болохоор ярих ярианы сэдэв бол их өргөн байсан байж магадгүй. Олон сэдвээр их ч яриа болдог байлаа. Ер нь ярианы гол сэдэв бол Монгол орны хөгжлийн хандлагын асуудал байсан юм. Тэнд сурч байсан ихэнх хүмүүс тэр үеийн Монгол орны хөгжлийн хурдцад их сэтгэл дундуур байсан юм. ЗХУ-д очоод өөрийн орны байдлыг тэдний байдалтай харьцуулж харах боломжтой болсон юм. Тэр үед манай хоёр орны хөгжлийн хурд эрс ялгаатай байсан юм. Тэдний төр засгаас авч хэрэгжүүлж байгаа арга хэмжээнүүд түргэн шуурхай, маш далайцтай, цаг үеэ олсон юм шиг санагдаж байлаа шүү дээ. Тэдний эдийн засаг, нийгэм манайхтай харьцуулашгүй том шүү дээ. Хүн ардынх нь боловрол, мэдлэгийн түвшин ч шал өөр л дөө. Гэхдээ л бид олон зүйлийг харьцуулж харах боломжтой байсан юм.

И Л: Та 1964 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын 6-р бүгд хурал дээр МАХН-ын дотор байгаа бусармаг явдал, ялангуяа МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын зүгээс гаргаж байсан шударга биш үйлдлүүдийг маш тодорхой баримттайгаар шүүмжилсэн билээ.

Б Н: Миний сурч байсан ЗХУКН-ын дээд сургуулийг гурван жил суралцаад төгсдөг юм. Би хоёр жил хагас суралцсан байхад 1964 оны 12-р сард МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал хуралдсан юм. Би сургуулиа төгсөхөд хагас жилийн хугацаа үлдээд байлаа. МАХН-ын Бүгд хурал дээр түүний удирдагч болон энэ намын дотор байгаа бусармаг явдлуудыг

шүүмжлээд “сайнаа үзэхгүй!” гэдгийг би мэдэж байсан юм. Би Монголын улс төрд нилээд хэдэн жил ажилласан, багагүй хашир суусан хүн байлаа шүү дээ. Би хамт сурч байсан хүмүүстээ МАХН-ын ТХ-ны бүгд хуралд очиж оролцоод, Ю.Цэдэнбалыг шүүмжлэхээр шийдсэн тухайгаа огт хэлээгүй юм шүү дээ. Нэг, хоёрын зэрэг хүнд бүдэг бадагхан зүйл хэлсэн юм. Тэд нар намайг Москвагийн онгоцны буудал дээрээс гаргаж өгсөн юм. Тэдний нэг нь онгоцны билет авч өгч тусалсан юм.

1964 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын 6-р бүгд хурлаар уг нь “МАХН болон улсын хяналт шалгалтыг сайжруулах тухай асуудал” хэлэлцсэн юм. Ийм сэдэвтэй илтгэлийг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбал тавьсан юм. Тэр энэ илтгэлээ 3 цаг уншсан юм. Бас Төлөвлөгөөний комиссын Т.Рагчаа илтгэл тавьсан юм. Бид нар энэ хуралд ирж оролцоод, Ю.Цэдэнбал болон МАХН-аас явуулж байгаа бодлогыг шүүмжлэлэх гэж байгаа тухай мэдээг МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд авсан юм билээ. Тэр үед Москвад суралцаж байсан хүмүүсийн дотор “мэдээ дамжуулагч” нар олон байсан юм. МАХН-ын УТТ-ны гишүүд бидэнд “намын эсрэг бүлэг” гэж нэр өгөөд, маш хүчтэй залхаан цээрлүүлэх арга хэмжээ авахаар шийдвэрлэсэн юм билээ. Энэ нь зөвхөн биднийг биш цаашид МАХН-ын дотор өөр үзэл санаатай хүн байлгахгүй, одоо байгаа хүмүүст гашуун сургамж өгөх зорилготой байсан юм.

Ер нь Ю.Цэдэнбалын улс төрийн чиг бодлого, ажлын арга барил, Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын талаар бүр “сэхээтний төөрөгдөл”-ийн үеэс гарч байсан шүүмжлэлтэй ярианууд тасраагүй, энэ ярианууд нийгэмд оршсоор байсан юм. Тэгээд энэ бүгд хурлаар энэ ярианд эцсийн цэг тавихаар төлөвлөсөн байгаа юм. “Намын эсрэг бүлэг” гэж нэрлэсний учир нь МАХН-ын дотор “намын эсрэг бүлэг” ажиллаж байна. Тэд нар МАХН-ын үйл ажиллагаа болон түүний удирдагчийн тухай элдэв гүтгэлэгийн шинжтэй яриаг зориуд зохион байгуулалттайгаар нийгэмд тарааж, намын эв нэгдлийг эвдэх, түүний удирдан чиглүүлэх үйл ажиллагааг таслан зогсоох зорилготой байсан!” гэсэн ойлголтыг нийгэмд төрүүлэх зорилготой байсан юм.

Тэр үед ЗХУ-д Н.С.Хрущёвыг ЗХУКН-ын ТХ-ны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргын ажлаас хуйвалдааны замаар огцруулаад хуучныг баримтлагч Л.И.Брежнев ЗХУКН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга болсон юм. Улс төрийн ийм эгзэгтэй үед энэ бүгд хурал хуралдсан юм. Н.С.Хрущёвтэй тохиолдсон үйл явдал Монголд гарах магадлал өндөр байсан юм. Энэ хурлын уур амьсгал Ю.Цэдэнбалын эсрэг чиглэлд өөрчлөгдөх бүрэн боломжтой байсан юм. Монголын нийгэмд “Ю.Цэдэнбалаас салъя!” гэсэн хандлага хүчтэй оршсоор байсан юм. Ийм учир Ю.Цэдэнбал энэ хуралд маш ултай суурьтай бэлтгэсэн юм.

“Б.Нямбуу, Ц.Лоохууз хоёр бол гарцаагүй намайг шүүмжлэх юм байна!” гэж Ю.Цэдэнбал мэдсэн юм байна. Тэгээд тэр өөрийгөө хамгаалах арга хэмжээнүүдийг авсан юм байна. Тэгээд Ю.Цэдэнбалыг хамгаалж үг хэлэх хүмүүсээ сонгож тогтсон юм байна. Бүгд хурлын албан ёсны илтгэлийг уншиж дуусмагц МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо (ХШХ)-ны дарга С.Лувсанравдан, Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Б.Алтангэрэл хоёр үг хэлэх ёстой байж. Тэр хоёр хурлын уур амьсгалыг Ю.Цэдэнбалд ашигтайгаар эргүүлэх зорилготой байж. Тэд нар Д.Төмөр-Очир, Л.Цэнд нараар жишээ татаж байгаад л биднийг шүүмжлэсэн юм. “Энэ мэтийн хоосон чалчигчидтай манай нам хатуу тэмцэл явуулна!” гэх мэтээр ярьсан юм. Нийтдээ Ю.Цэдэнбалыг хамгаалж, биднийг шүүмжилж хорин дөрвөн хүн үг хэлсэн юм.

Энэ хуралд маш их хүчтэй бэлтгэж байгаа талаар бид нар ч мэдээлэл авч байсан юм. Бид нар энэ бүгд хурал дээр түүнийг шүүмжлэх гэж байгааг Ю.Цэдэнбал мэдээд ихээхэн тэвдэн сандарч, ямар ч үнээр хамаагүй эрх мэдлээ авч үлдэхийн тулд бүх хүч бололцоогоороо өдөр шөнөгүй ажиллаж байгаа нь бидэнд бас мэдэгдсэн юм. Нянтайсүрэнгийн Лхамсүрэн гуай энэ талаар надад Б.Жамц гэдэг хүнээр дамжуулж нууцаар мэдээлсэн юм. Тэр бүгд хуралд оролцсон бүгд хурлын гишүүдийн дотор Ю.Цэдэнбалын бодологод дургүй, шүүмжлэлтэй ханддаг хүн олон байсан юм.

Хэрвээ Ю.Цэдэнбал энэ хурлыг ингэж сайн зохион байгуулж хариу арга хэмжээ аваагүй бол хурлын үйл ажиллагаа шууд Ю.Цэдэнбалын эсрэг эргэх бүрэн боломжтой байсан юм. Бүгд хуралд оролцож байсан МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлын гишүүд энгийн хүмүүсээс маш их захиа, аман захиас авсан байдаг юм билээ. Энэ бүгд хурлаар “Ю.Цэдэнбалыг зайлуулах нь зүйтэй!” гэсэн утгатай захиа шүү дээ. Бүгд хуралд орсон хүмүүсийн ихэнх нь хоёр бодолтой байсан байх. Ю.Цэдэнбалын асуудал шийдэгвэл, эсвэл Ю.Цэдэнбал хэвээрээ үлдвэл гэсэн хоёр бодолтой байсан байх. Гэтэл Ю.Цэдэнбал хурлыг урьдаас сайн зохион байгуулсан тул хурлын уур амьсгалыг өөртөө ашигтайгаар эргүүлж чадсан юм. Хурал дээр үг хэлэх хүсэлтэй хүн маш олон байсан боловч Ю.Цэдэнбал тэдэнд боломж олгоогүй юм. Ю.Цэдэнбал зөвхөн өөрийгөө хамгаалагч нарт л үг хэлэх боломж олгосон юм.

Үг хэлэх хүмүүсийн нэрсийн жагсаалтанд миний нэр арван хоёрт, Лоохуузын нэр арван есөд, Сурмаажавын нэр долоо дээр бичигдсэн байсан юм. Санжийн Батаа, Б.Дэжид гээд Ю.Цэдэнбалын хамгаалагч нарын нэр бол бидний өмнө, хойно бичигдсэн байсан юм. М.Даш, Ч.Пүрэвжав, Ц.Пунцагноров, С.Жалан-Аажав, Ц.Дүгэрсүрэн гээд

Ю.Цэдэнбалын хамгийн ойр дотны хүмүүс биднийг шүүмжлэж Ю.Цэдэнбалыг хамгаалсан юм. Тэд нар биднийг “Намын жанжин шугамыг эсэргүүцэгчид, Зөвлөлтийг үзэн ядагчид, Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир нарын зэрэг МАХН-ын эсрэг үйл ажиллагаа явууладаг дайсан этгээдүүдийн хань хамсаатнууд, улс төрийн наймаачид!” гэх мэтээр шүүмжилсэн юм. Би энэ хурал дээр хэлсэн үгийнхээ гол санааг доорхи байдлаар илэрхийлсэн юм.

-Эрх баригч намын хувьд МАХН-ын гол анхаарах зүйл бол манай улсын эдийн засаг байх ёстой. Гэтэл Ю.Цэдэнбал тэргүүтэй манай МАХН-ын удирдагчид зээлийн хөрөнгөөр социализм байгуулах тухай ярьдаг болоод удаж байна. Энэ эрүүл биш үзэл бодлыг нэн даруй таслан зогсоох хэрэгтэй байна.

-Одоо манай улс Зөвлөлт улсаас өөрийн хэрэгцээт бүх зүйлийг дуртай цагтаа зээлээр авчихаад, өөрсдөө зүгээр идэж суудаг улс болоход хүрсэн байна. Энэ байдал цаашид үргэлжилбэл улс, орон үлэмжийн аюултай байдалд ороход бэлэн болсон байна. Энэ байдалд Ю.Цэдэнбал дүгнэлт хийж чадахгүй байна.

-Өргөн хэрэглээний барааний үнийг байн байн, сэмхэн сэмхэн нэмж байгаа нь ард түмний амьдралыг үлэмж хэмжээгээр доройтуулахад хүргэж байна. Эргэн тойронд зөвхөн гачигдал, зовлон тоочсон яриа л сонсогдох боллоо. Ард түмний идэвхи санаачлага үлэмж хэмжээгээр уналаа. Ю.Цэдэнбал үүнд өчүүхэн ч санаа нь зовсон шинжгүй сууж байна.

-Ю.Цэдэнбал гадаадад дэлхийн ажилчны хөдөлгөөнд нэр хүнд олох гэж их хичээлээ. Гэвч өөрийн арчаагүй ялзарсан, хоцрогдсон байдлаараа гадаадад ямар ч нэр хүндгүй боллоо. Ю.Цэдэнбал Зөвлөлт-Монголын найрамдлыг хамгаалдаг, түүнийг ганц хөгжүүлэгч гэсэн ойлголтыг олон түмэнд төрүүлэхийг оролддог. Гэтэл энэ найрамдал Ю.Цэдэнбалгүйгээр харин зөв замдаа орох боломж байна.

-Ю.Цэдэнбал чухам хэн болоо вэ? Ю.Цэдэнбал бол МАХН-ын удирдагч биш, социализм байгуулж байгаа орчин үеийн Монголын ард түмний удирдагч биш, жижиг хөрөнгөтний дампуурсан бие төлөөлгч болсон байна. Би Ю.Цэдэнбалд хувийн дутагдлаа засахыг олон удаа хэлж байсан. Гэтэл энэ хүн засарсангүй. Тэр бүх талаараа дээд цэгтээ хүртэл ялзарсан этгээд болсноо харууллаа.

-Ю.Цэдэнбал бол зөвхөн нам улсын сахилга бат, ажлын хариуцлага алдсан хүн биш, харин улсын өмнө гэмт хэрэг үйлдсэн хүн мөн. Ю.Цэдэнбал хүмүүсийн гачигдал, эрэлт хүсэлтийг харж үздэг энэрэнгүй хүн болох гэж улсын хөрөнгийг хамаа намаагүй бүрэлгэн сүйтгэсээр байна.

-Ю.Цэдэнбал гэм дутагдлаа шударгаар хүлээж байсан тохиолдол

нэг ч байхгүй. Харин гэмээ нуун дарагдуулж, хар амиа хамгаалахын тулд хэнийг ч, хэзээ ч, ямар ч цөллөгт явуулахаас буцахаа байсан хүн. Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир нарын асуудлыг хэлэлцсэн МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлуудыг Ю.Цэдэнбал шууд удирдаж, хуйвалдааны журмаар бэлтгэж, тэднийг цөллөгт явуулсан байна. Нам бол хүмүүжүүлэгч байгууллага бөгөөд намын удирдагчид бол хүмүүжүүлэгчид байх ёстой. Гэтэл түүнд ийм шинж огтхон ч алга. Харин түүний оронд боловсон хүчнийг гэндүүлж байгаад ажлаас нь халдаг, цөлдөг маш халгаатай хүн болсон байна.

-Ю.Цэдэнбал нам, төрийн удирдлагад байсан цагт манай ажил сайжирч чадахгүй. Ю.Цэдэнбал хичнээн чармайсан ч, ямар ч арга хэрэгэллээ ч гэсэн манай ард түмний итгэл найдварыг дахин хүлээхээсээ өнгөрсөн.

-Ю.Цэдэнбал одоо энэ хурал дээр юу бодож суугааг би мэдэж байна. Тэр яавал энэ удаа өөрийн албан тушаалаа хадгалж үлдэх вэ? гэдгээ л бодож суугаа. Энэ хурлыг даваад гарчих юм бол дараагийн хурал болтол зай ч байна, лай ч байна гэж л бодож суугаа. Ю.Цэдэнбалыг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын ажлаас өөрчлөх асуудал ярих үед тэр МАХН, төрийн удирдлагад ажиллах хүн байхгүй байна гэж ичих ч үгүй хэлдэг хүн. Ю.Цэдэнбал шиг арчаагүй хүнийг буюу Ю.Цэдэнбалтай нийлж дүйх бузар явдалтныг манай намын дотроос олоход хэцүү байж болох юм. Харин МАХН, төрийн удирдлагад ажиллахад бэлтгэгдсэн, шалгарсан боловсон хүчин манай намд олноороо байна. МАХН-ын ТХ Ю.Цэдэнбалын энэ байдалд дүгнэлт хийж ард түмнийхээ хүсэл эрмэлзэлд тохирсон шийдвэр гаргах цаг нэгэнт болсон байна.

Миний хэлсэн үг бүрэн эхээрээ 2004 онд хэвлэгдэж гарсан шүү дээ. Та нар уншсан байх гэж би бодож байна. Би Ю.Цэдэнбалын талаар МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр үүнээс өмнө хоёр удаа шүүмжлэл хэлсэн байсан юм. 1964 онд гурав дахь удаагаа шүүмжилсэн юм шүү дээ. Хамгийн анх удаа 1959 оны бүгд хурал дээр шүүмжилсэн юм. Дараа нь 1962 онд хоёр дахь удаагаа шүүмжилсэн юм. “Ю.Цэдэнбал танаас Монгол орны хувь заяа ихээхэн шалтгаалж байна шүү. Та өөрийн дутагдлууд, ажлын арга барилаа яаралтай засах хэрэгтэй байна. Ард түмэндээ ойртож, тэдний үгийг нь сонсох хэрэгтэй байна!” гэсэн санаагаар анх удаа шүүмжлэж байсан юм.

Би Ю.Цэдэнбалтай өөртэй нь олон удаа уулзаж байсан юм. Уулзах бүрээдээ л түүнд алдаа дутагдлуудынх нь талаар хэлдэг байсан юм. “Бид өөрийн Монгол улсынхаа эрх ашгийг нэгдүгээрт тавих хэрэгтэй байна. ЗХУ-ын эрх ашиг бий. Бас социалист орнуудын эрх ашиг бий. Энэ бүгдээс юуны өмнө Монгол улсын эрх ашгийг л бодох хэрэгтэй юм. Бид өөрийн орны эрх ашгийг умартаад, харин ЗХУ-ын эрх ашиг, социалист

лагерийн орнуудын нийтийн эрх ашгийг л нэгдүгээрт тавиад явах шиг байна шүү. Бид өөрсдөө өөрийн орны эрх ашгийн төлөө тэмцэх хэрэгтэй байна шүү. Бид нар хоёр том гүрний хооронд оршиж байна. Аль аль нь биднийг боломж л гарвал идэхийг бодож байгаа шүү дээ. Тийм учир аль алинтай нь тэгш харилцаатай л байх хэрэгтэй юм. Аль нэгийг нь ад үзээд байвал бидэнд өөрсдөд л муу нөлөөлөл болно. Аль алинтай нь эрх тэгш харилцаатай байвал бидэнд үр өгөөж нь их байна шүү дээ!” гээд л ярьдаг байлаа шүү дээ. “Таны хувийн үлгэр жишээ их муудаж байна шүү. Та хувийнхаа дутагдлуудыг яаралтай засах хэрэгтэй байна. Ялангуяа гэр бүлийн талаар их анхаарах хэрэгтэй байна. Намын удирдагч хүнд баймааргүй үйлдүүдийг их хийж байна. Намын гишүүд, удирдах ажил хийж байгаа хүмүүст их алаг цоог, ялгавартай хандаж байна. Ийм байдал гаргаж хэрхэвч байж болохгүй!” гээд л ярьдаг байлаа.

Ингээд 1964 оны бүгд хурал дээр түүнийг шүүмжилсэн явдал бол миний хэлсэн ярьсан зүйлүүдээс нэгийг нь ч тэр хүлээж аваагүй, өөрийн дутагдлуудыг засах талаар өчүүхэн ч чармайлт гаргаагүйтэй хобоотой юм. Би тэр үед “Энэ хүн огт засрахгүй юм байна!” гэсэн дүгнэлтийг хийсэн юм.

Түүний өмнө Д.Төмөр-Очир нэг удаа хурал дээр түүнд: “Ю.Цэдэнбал чи одоо болих хэрэгтэй. Хэрвээ чи энэ янзаараа зүүгдээд, ажиллах ч биш, байх ч биш байвал энэ улс оронд их балаг тарина шүү. Чи ажилд их саад болж байна. Одоо хор хохирол бага байгаа дээрээ чи энэ ажлаа өөр хүнд шилжүүлэх хэрэгтэй!” гэж шууд хэлж байсан юм.

Тэр өөрийнхөө талаар бидний хэлж байсан үгнүүдийг хүлээж авч чадахгүй нэг шалтгаантай байсан юм. Түүнийг нь ч бид нар сайн мэдэж байсан юм л даа. Энэ бол түүний орос эхнэр нь шүү дээ. Тэр өөрөө энэ орос “авгай”-н гарт орчихсон хүн байлаа шүү дээ. Ер нь эхнэртээ захируулсан эр хүнийг чинь ямар эр хүн гэж хэлэх юм бэ? Монголд ийм хүнийг “хүүхэд, нохойн доог болсон хүн!” гэдэг юм. Ю.Цэдэнбалын хувийн амьдрал нь ийм “хүүхэд, нохойн доог болсон!” байхад тэр “Монголын төрийн хэргийг удирдана!” гээд зүтгээд байсан юм шүү дээ. Энэ орос эхнэр бол ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хороотой холбоотой байсан гэдэг нь ойлгомжтой. Тэр “авгай”-тай Ю.Цэдэнбал гэрлэсэн явдал ч ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хорооноос зохион байгуулсан ажил шүү дээ.

И Л: Тэр хурал дээр таны хэлсэн үгэнд “Ю.Цэдэнбал хүмүүсийг өөртөө татахын тулд башир арга хэрэглэдэг, хээл хахууль өгдөг!” гэсэн үг байсан шүү дээ. Ийм явдал үнэхээр байсан юм уу?

Б Н: МАХН болон Монгол улсын хэрэг явдлыг удирдах чадал чансаа

үнэндээ Ю.Цэдэнбалд байгаагүй юм. Монголчуудын дунд нэг үг байдаг юм. “Санаа байвч, сачий нь хүрэхгүй!” гэсэн үг юм л даа. Ю.Цэдэнбал МАХН болон улсын өмнө тулгарч байгаа ажлыг хичээгээд, хийхийг бүх чадлаараа чармайж байсан ч түүнд тийм ажлуудыг удирдах чадал нь хүрэхгүй байсан юм. Тийм учраас аар саар зүйлээр хөөцөлдөн будилж мунгинасан, бусдын амыг харж аялдан дагасан, хэрэг болохуйц үг ч хэлж чадахаа байсан арчаагүй хүн болж хувирсан юм. Ю.Цэдэнбал өөрийгээ хамгийн хоцрогдсон хүмүүсээр хүрээлүүлж, МАХН болон улсын эрх ашгийг үлэмж ихээр хохируулж байсан юм. Тэд нар нь найзархаг, нөхөрсөг юм шиг мөртлөө атаа жөтөө, хов живтэй, бие биенийгээ далдуур муулж явдаг хүмүүс байсан юм. Хавтгайрсан архидалт зохион байгуулдаг, мөрийтэй тоглодог, албан тасалгаандаа шалиглаж, завхайрдаг, олон түмний нүдэн дээр “хөгөө хөлдөө чирсэн” үйлдлийг өдөр тутам гаргадаг хүмүүс байсан юм. МАХН болон төрийн өндөр алба хашиж байсан 10 хүрэхгүй хүнд Ю.Цэдэнбал өөрөө шууд “нэмэгдэл мөнгө” нэртэй давхар нууц цалинг сар дугам сэмхэн өгч байсан юм. Тэд нарт улсаас албан ёсоор маш өндөр хангамж тогтоож өгсөн байлаа шүү дээ. Энэ “нэмэгдэл мөнгө” бол тэдний үндсэн цалин, улсаас авч байсан бусад хангамжаас гадуур өгч байсан мөнгө юм шүү дээ. Ю.Цэдэнбал заримыг нь одон медалаар шагнаана. Улс, эх орон, ард түмэнд харагдаж танигдахаар ямар ч ажил хийгээгүй байхад одон медалаар шагнаад л сууж байдаг байлаа шүү дээ. Улс төрийн туршлагагүй хүмүүсийг өндөр албан тушаалд томилоод, өндөр хангамж өгнө. Гадаадын үнэтэй амралт сувилалын газарт явуулна. Энэ мэтээр өөрийгөө хамгаалагч нарыг бэлтгэдэг байлаа шүү дээ.

Д.Төмөр-Очир зэрэг хүмүүс “нэмэгдэл мөнгө” олгохыг их эсэргүүцэж байсан юм. Би энэ талаар Ю.Цэдэнбалд хувиараа хэд хэдэн удаа хэлсэн юм. Гэтэл тэр “МАХН-ын удирдлагад ажиллаж байгаа хүмүүст ийм “урамшил” олгож байх ёстой юм. Ийм явдал зөвхөн манай намын дотор байгаа юм биш. Бусад орны намын удирдлагад байдаг үзэгдэл юм шүү дээ! Энэ мөнгийг намын удирдлагыг эв нэгдэлтэй байлгахын төлөө өгч байгаа юм!” гэж улаан цайм хэлдэг байсан юм. Өөрөөр хэлбэл тэдний “эв нэгдэл” гэгчийг мөнгөөр худалдан авч байгаа юм байж. Мөнгийг нь авсан хүмүүс түүний өмнөөс үг хэлэхгүй, түүний алдаатай буруу үйлдлүүдийг шүүмжлэх ёсгүй юм байж л дээ. Нэг удаа “нэмэгдэл мөнгө” олгох явдлыг болиулах талаар МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны хурлаар авч хэлэлцэхээр тогтоод, тэр хурлаас гаргах нэг тогтоолын төсөл буй болсон юм. Өөрөөр хэлбэл “намын эв нэгдлийг хангахын тулд нэмэгдэл мөнгө өгдөг явдлыг зогсоох” тогтоолын төсөл шүү дээ. Тэр тогтоолын төсөлтэй УТТ-ны гишүүд танилцаад, бүгд зөвшөөрөөд, гарынхаа үсгийг зурсан юм. Гэтэл Ю.Цэдэнбал ганцаараа гарын үсэг зураагүй юм. Тэр өөрөө гарын үсэг

зурахгүй бол ямар ч тогтоол гарч чадахгүй шүү дээ. Ингэж тэр тогтоол гараагүй юм.

Тэр үед дугтуйнд хийсэн мөнгө Ю.Цэдэнбалаас авах явдал түгээмэл үзэгдэл болсон юм шүү дээ. Тэр үед МАХН-ын удирдлагад ажиллаж байсан хүмүүс, тэдний гэр бүлийнхэн гадаадад явж амрахад зардлыг нь улс төлдөг байв. Ю.Цэдэнбал дарга өөрөө бол 7-р сарын дундуур, наадам өнгөрөөд ЗХУ-д очиж амардаг байв. Жил бүр ингэж явдаг байлаа шүү дээ. Ингэж яваад 10 сар, заримдаа 11 сарын үед л эргэж ирдэг байв. Бүх зардлыг нь улс төлдөг байлаа. МАХН-ын УТГ-ны бусад гишүүд, нарийн бичгийн дарга нар, СнЗ-ийн дарга, орлогчид бас явна. Тэд нар амралтын хугацаа дуусаад л эргээд ирдэг байсан юм. Харин зардлыг нь бол мөн ижил улс төлдөг байсан юм.

И Л: Та “Ю.Цэдэнбал гуай бол хувийн харьцаан дээр бол их зөөлөн хүн шүү дээ!” гэж хэлж байсан шүү дээ. Та энэ талаар жаахан тодруулж ярина уу?

Б Н: Тийм. Ю.Цэдэнбал бол хувийн харьцаан дээр бол тийм их хатуу хахир хүн биш юм шүү дээ. Хувь хүний тухайд бол их сайхан хүн юм шүү дээ. Их зөөлөн зантай, уур уцаар багатай хүн юм. Харин ажлын арга барил, хувийн дутагдал нь л тэр хүнийг аргагүй шүүмжлэлд хүргээд байсан юм л даа. Шүүмжлэхээс ч өөр арга байгаагүй юм. ЗХУ-ын эрх ашгийг хэтэрхий хамгаалдаг, өөрийн орны эрх ашгийг хамгаалж чаддаггүй, орос авгайн гарт орсон, өөрийн төрсөн нутаг, Монголын газар нутгийн нэг хэсгийг ЗХУ-д найр тавин өгсөн зэрэг олон олон буруу ажлуудыг тэр өөрөө хийж байсан юм. Энэ талаар үг хэлсэн, эх орныхоо хувь заяанд санаа зовж, түүний буруу үйл ажиллагааг шүүмжилсэн хүмүүсийг хайр найргүй залхаан цээрлүүлж байсан зэрэг нь ийм байдалд түүнийг оруулсан юм.

13 Шүүмжлэлийн хариу.

И Л: Та нарыг яагаад “намын эсрэг бүлэг” гэж нэрлэсэн юм бэ?

Б Н: “Намын эсрэг бүлэг” гэж ерөөсөө байгаагүй юм шүү дээ. Гэхдээ МАХН-ын бүгд хурлын дараа “Үнэн” сонинд хэвлэгдсэн “МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурлын тогтоол” гэгчид биднийг “намын эсрэг бүлэг” гэж нэрлэсэн юм. Тэр “тогтоол” гэгч бол МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурлаас баталсан тогтоол биш юм. Уг нь бол МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлаас гаргах тогтоолын төслийг бүгд хурлын гишүүдэд танилцуулдаг журамтай

байсан юм. Бүгд хурлын гишүүд тэр төсөлтэй танилцаад уг тогтоолыг гаргаж болох эсэх талаар саналаа хэлдэг юм. Тэгээд санал хураалтаар тогтоолын төслийг баталдаг журамтай байсан юм. Гэтэл тэр бүгд хурал тарахаас өмнө бидэнд ямар ч тогтоолын төсөл танилцуулаагүй юм. Бүгд хурлын гишүүд ямар ч тогтоолын төсөл хэлэлцэж, түүнийг батлах талаар санал өгөөгүй юм шүү дээ.

Ю.Цэдэнбалыг шүүмжилсэн Ц.Лоохууз бид хоёртой холбоотой хоёр асуудал тэр бүгд хурал дээр хэлэлцсэн юм. Нэгд нь Ц.Лоохууз бид хоёрыг МАХН-ын гишүүнээс хөөх, хоёрт нь бид нараар ЗХУ-д суралцсан хугацааныхаа зардлыг төлүүлэх асуудал байсан юм. Энэ хоёр асуудлаар бүгд хурлын гишүүд саналаа өгсөн юм. Бидэнтэй холбоотой өөр ямар ч асуудлаар бүгд хурлын гишүүд санал хураалтад оролцоогүй юм.

Тэр бүгд хурал 1964 оны 12-р сарын 21-ний өглөөний 9 цагт ажлаа эхлээд 12-р сарын 22-ны өглөөний 6 цагт ажлаа дуусгасан юм. Бид нар шөнжин хуралдсан юм. Гэтэл бүгд хурал тарснаас хойш 4 хоногийн дараа “Үнэн” сонин дээр “Бүгд хурлын гишүүд санал нэгтэй батлав” гэсэн тодотголтой “МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурлын тогтоол” гэгч гарч ирсэн юм. Энэ бол бүгд хурлын нэрээр гаргасан хуурамч “тогтоол” юм. МАХН-ын дүрмээр бол хүчин төгөлдөр тогтоол биш юм л даа. Бүгд хурлын гишүүдэд бүгд хурлаас гаргах тогтоолын төслийг танилцуулахгүйгээр тогтоол гаргана гэдэг бол МАХН-ын үйл ажиллагааны дүрмээр зөвшөөрөгдөөгүй үйлдэл юм.

Бүгд хурлын гишүүдийн нэрийг барьж тэдний нэрийн өмнөөс тогтоол гаргана гэдэг бол Ю.Цэдэнбалаас өөр хүн бол хэзээ ч, ямар ч тохиолдолд хийхгүй, хийж болохгүй, зөвшөөрөгдөөгүй үйлдэл юм л даа. Ийм улаан цайм шударга биш үйлдлийг намын удирдагч хүн гаргана гэдэг бол тэр нам үнэндээ дампуурч байгаагийн шинж юм. МАХН-ын дотор бол ийм ажлыг ганцхан Ю.Цэдэнбал л хийдэг байсан, тэр олон ч удаа ийм үйлдлийг хийж байсан юм. Тэр бол ийм муу юмандаа гаршсан хүн шүү дээ. Заримдаа түүний хийсэн ийм муу үйлдлүүдийг харахад, ийм муу аргуудыг олох ухаан түүний хаанаас нь гарч байна вэ? гэж бодогдмоор байдаг юм. Жирийн хийх ёстой ажил, амьдрал дээр бол түүнээс ямар ч арга, ухаан гардаггүй хүн шүү дээ. Муу юм болохоор хэний ч санаанд ормооргүй зүйлүүдийг санаад, сэдээд олчихсон байдаг юм. Ёстой гайхмаар хачин юм шүү.

Тэр үед бүгд хурлаас гаргах тогтоолын төслийг бүгд хурлын гишүүдэд танилцуулсан бол бүгд хурлын гишүүдээс олон янзын санал гарах байсан байх. Бүгд хурал тарснаас хойш “Үнэн” сонин дээр гарсан тэр “тогтоол” гэгч шиг юм ч арай гарахгүй байсан байж магадгүй. Ю.Цэдэнбал бүгд хурлын гишүүдээс айсандаа тэдний нэрийн өмнөөс, тэдэнд өөрсдөд нь

үзүүлэлгүйгээр бүгд хурал тарсны дараа, тэр хуурамч “тогтоол” гэгчээ гаргасан юм.

КЮ: Та бүгд хурлаас гарч ирэхдээ баривчлагдах байх гэж айсан уу?

Б Н: 1964 оны 12-р сарын 22-ны өглөөний 6 цагт МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал хуралдсан Төрийн ордны их танхимаас гарах хаалган дээр С.Рагчаа миний “МАХН-ын Бүгд хурлын гишүүний үнэмлэх”-ийг хурааж авлаа. “Дөнгөж гармагц баривчлах байх! Одоо энэ хаалганы цаана намайг баривчлаад, суулгаад авч явах Дотоод яамны машиныг тулгаад зогсоосон байгаа байх!” гэж бодоод хаалгаар гарлаа. Гэтэл тэнд ямар ч машин байсангүй. “Ямар ч байсан гэртээ харих юм байна!” гэж бодлоо.

Гэртээ ирээд сууж байтал, миний ах Арилдий “Шөнө Дотоод яам ачаад явсан байх гэж бодлоо шүү!” гэсээр орж ирлээ. Хамт ажиллаж байсан хүмүүс, найз нөхдөөс утас тасралтгүй ирж байлаа. Зарим нь манай гэрт ирцгээв. Тэд нар миний сэтгэлийг засах сайхан үг хэлж, гуниж гутрахгүй явахыг захиж байв. Би тэднийг “Та нар одоохон эндээс явцгаа! Эсэргүү Нямбуугийн хань хамсаатан болгочихно шүү!” гэсээр байгаад тэднийг явууллаа. Бүгд хурал тараагүй байхад зарим хүмүүс “Эд нарыг одоохон баривчилъя! Эд нар шүүхийн өмнө бөхийгээд сууж байхыг нь харъя!” гэж хэлж байсан юм шүү.

Бүгд хурлын явцад нэг том завсарлага болсон юм. Тэр завсарлагаанаар МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ын товчооны гишүүд хуралдсан юм билээ. Энэ тухай Баянхонгор аймгийн дарга Я.Сүхбат гэдэг хүн надад ирж хэлсэн юм. “Сая УТТ-ны гишүүд хуралдлаа. Тэд нар та нарын асуудлыг ярьсан байна. Олон хүн та нарыг баривчлах санал гаргасан байна. Тэгээд Улсын прокурор Д.Ёндондүйчирыг дуудсан байна. Улсын прокурор Д.Ёндондүйчир та нарыг баривчлахаас татгалзсан байна. МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлын гишүүн хүн бүгд хурал дээрээ үг хэлж, шүүмжлэл хэлэх эрхтэй шүү дээ. Хэлсэн үг, шүүмжлэл нь бүх хүнд таалагдах ёстой биш шүү дээ. Эд нар эх орноосоо урвасан ч юм уу, өөр баривчлах үндэслэл болохоор үйлдэл хийгээгүй байна. Баривчилдаг юм аа гэж бодоход тэднийг ямар хуулиар шийтгэх юм бэ? гэж хэлээд тэр татгалзсан байна шүү!” гэж тэр надад сэмхэн хэлсэн юм.

Улсын прокурор Д.Ёндондүйчир, Дээд шүүхийн дарга Х.Дамдин, Дотоод яамны орлогч сайд Я.Гүнсэн нар бараг ижил бодолтой байсан юм билээ. Тэд нар Ю.Цэдэнбалд “Эд нарыг баривчлах хуулийн зүйл анги байхгүй байна! Эд нар гэмт хэрэг үйлдсэн гэдгийг нь нотлох баримт байвал баривчлах асуудлыг хэлэлцэж болох юм!” гэсэн утгатай хариу өгсөн юм билээ. Дотоод яамны сайд Б.Жамбалсүрэн бас биднийг

баривчилахаас татгалзсан байгаа юм. “Бидэнд хүнийг улс төрийн хилс хэргээр хэлмэгдүүлж байсан гашуун туршлага бий. МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр шүүмжлэл хэлсэн хүнийг ямар үндэслэлээр баривчлах юм бэ? Шүүмжлэл нь буруу юу? Зөв үү? гэсэн асуудал бол байж болох юм!” гэсэн утгатай үг хэлсэн юм шиг байгаа юм.

Бүгд хурал тарснаас хойш бидний асуудлыг МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо (ХШХ) авч хэлэлцсэн юм. Бидний асуудлыг энд бараг хорь гаруй хоног хэлэлцсэн юм. Тэр ХШХ-ны хурал дээр би “Намайг малчнаар томилож байгаа юм байна. Би бол малчин хүний хүүхэд. Мал хариулж өссөн хүн. Би одоо мал хариулахад ямар ч бэрхшээл байхгүй. Гэхдээ нэг юмыг надад тодруулж хэлэх хэрэгтэй байна. Намайг малчингаар томилно гэдэг чинь шийтгэл юм уу? Яагаад намайг шийтгэж байгаа юм бэ? Намайг МАХН-ын гишүүнээс хөөсөн. Би бас шалтгааныг нь мэдээгүй! Энэ чинь МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлын гишүүн хүн МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр намын удирдагчийн алдаа, түний хувийн дутагдлыг шүүмжилсний төлөө шийтгэж байгаа юм уу? Ю.Цэдэнбалын буруу ажиллагаа, хувийн дутагдлыг шүүмжилсний төлөө намайг шийтгэж байгаа бол би хүлээн зөвшөөрөхгүй!” гэж хэлсэн юм. Гэтэл ХШХ-ны дарга Р.Лувсанравдан “МАХН-ын бүгд хурал дээр шүүмжлэл хэлсэн гэж шийтгэж байгаа юм биш. Та тэгж бодож байгаа бол эндүүрч байна шүү. Өөр юм байж болно шүү дээ!” гэж байна. “Намайг шүүмжлэл хэллээ гэж шийтгээгүй юм байна. Тэгвэл тэр өөр юм аа хэлчих. Би түүнийг чинь өөрөө сонсоё. Тэр чинь үнэн байвал би буруугаа хүлээе! Шийтгүүлье! Би гэмт хэрэг хийсэн бол намайг шүүхэд шилжүүлэх хэрэгтэй. Би МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурлын гишүүн хүний хувьд МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр шүүмжлэл хэлсэн. Би МАХН болон ард түмнийхээ эсрэг үг хэлээгүй! Ю.Цэдэнбалыг бол шүүмжилсэн. Энэ үнэн! Миний шүүмжлэл бол маш зөв, шударга шүүмжлэл, улс оронд хэрэгтэй шүүмжлэл гэж би өөрөө үзэж байна! Үүнийг хэн ч үгүйсгэж чадахгүй!” гэж хэлсэн юм. Тэгтэл Лувсанравдан дуу гарч чаддаггүй. Бусад хүмүүс нь дуугарч чаддаггүй. Тэгж байгаад Лувсанравдан “Асуудлыг та тэгж тавьж байгаа бол таныг шүүхэд шилжүүлж болно шүү!” гэж байна. Тэхээр нь би “Тэгвэл би шүүхэд очиж учраа олно!” гэж хэлээд тэр хурлаас гараад явчихсан юм. Тэр хурлаас гараад гэртээ шууд ирлээ.

Манай гэрт миний ээж, ах, дүү зэрэг хүмүүс ирчихсэн намайг хүлээгээд сууцгааж байна. Тэд нар намайг баривчлагдаагүй эргээд ирсэнд их баярлаж байна. Тэгээд би “МАХН-ын ТХ намайг Дорнод аймгийн Эрэнцавын Сангийн аж ахуй (САА)-д малчнаар томилсон байна! Харин би зад эсэргүүцээд, тэр хурал шиг юмыг нь хаячихаад гараад ирлээ!” гэж тэдэнд хэлэв. Тэд нар намайг баривчлагдаагүйд бөөн баяр болж

байна. Тэгснээ “Юуны чинь зад эсэргүүцэх вэ? Одоохон Дорнод аймаг явцгаая!” гэж байна. Манай ах их ууртай “Чи баривчлагдаагүй чинь л болсон байна. Одоохон Эрэнцав руу явж малаа хариул! Дотоод яам нэг л өдөр баривчилчихна шүү дээ!” гэж байна. Тэд нар намайг Дотоод яам баривчилчихна гээд айгаад байсан юм шүү дээ. Тэр өдрөөс хойш би гэртээ хийх юмгүй боллоо. Тэгээд л ном уншаад л суугаад байдаг боллоо. Гэтэл нэг өдөр манай ах бас л их ууртай “Чи мөн дүүрчихсэн хүн шүү! Ийм үед ном уншаад чи юуг нь ойлгодог юм бэ? Ингэж байхын оронд явах бэлтгэлээ хийгээд, хурдан явах газраа явах хэрэгтэй шүү дээ!” гэж байна. Би түүний үгийг тоосон ч үгүй. Гэтэл тэр нэг том үстэй дээл, нэг том эсгий гутал авч ирээд манайд тавьчихлаа. Түүнийг “Дотоод яам баривчилсан үед өмсөөрэй!” гэж байна.

Миний нас дөнгөж дөч шүргэж л байлаа шүү дээ. Залуухан ч байж, халуухан ч байж дээ. Гэртээ ном уншиж сууж байгаад гадагшаа гарахад манай гэрийн орчмоор Дотоод яамны тагнуулууд бужигнаж байдаг байж билээ. Намайг хэнтэй уулзах нь вэ? Юу хийх нь вэ? гээд л тагнаад байсан юм байлгүй дээ. Миний араас дагаад л явцгаана. Би ч тоохгүй л яваад байна. Заримдаа тэднээр баахан даажигнана л даа. Тэд намайг тагнаж байна гэдгийг бол би сайн мэдэж байна. Би тэднийг таниж байгааг тэд нар мэдэхгүй л дээ. Өөрсдийгээ анзаараагүй л гэж боддог байлгүй. Миний хойноос дагаад л яваад байна. Тэгэхээр нь би гэнэт зогсоод, эргээд тэдний эгц өөдөөс нь яваад хажуугаар нь яваад өнгөрнө шүү дээ.

Манай байрны урд талд гурван давхар нэг байшин байсан юм. Тэр байшингийн нэг өрөөнд нь намайг тагнах зорилготой зургаан хүнтэй “тагнуулын групп” байрлуулсан юм байж л дээ. Би гэрийнхээ цонхоор тэд нарыг байнга ажигладаг боллоо. Өглөө болгон л тэдний ээлж нь солигдож, шинэ хүмүүс ирж байгаа нь харагдана шүү дээ. Бас тийш нь ямар нэгэн техник хэрэгсэл оруулж байгаа нь харагдана. Тэгээд нэг өдөр өөрийн гэрийнхээ нэг хүнд тэр байшингийн хаалгыг нь зааж өгөөд “Одоо би гэрээсээ гараад явна. Тэр байшингаас хэдэн хүн миний араас гарч ирэхийг хараад байгаарай!” гэж хэлээд өөрөө гэрээсээ гараад явлаа. Манай байшинд нэг арк байсан юм. Би дөнгөж тэр арканд оронгуутаа зогсоод, эргээд тэр хаалга руу байшингийнхаа булангаар нуугдаад харлаа. Нөгөө байшингаас зургаан хүн гарч ирээд миний хойноос гүйж байна. Би тэдэнд харагдахгүй аркан дотроо зогсоод л байлаа. Гэтэл тэд нар намайг харалгүй хажуугаар гүйлдэж байна. Нэг нь харчихаад зог тусаж байна. Тэгээд би тэдний хажуугаар гараад шууд Дотоод яам руу явлаа. Араас тэд нар дагаад явж л байна.

Тэнд очоод Дотоод яамны сайд Б.Жамбалсүрэнгэй уулзах зорилготой ирснээ хэллээ. Сайд Б.Жамбалсүрэн намайг хүлээж авах эсэх нь

мэдэгдэхгүй нилээд удлаа. Тэгж байгаад дотогш орох зөвшөөрөл ирлээ. Би Б.Жамбалсүрэнг нилээд сайн таньдаг байсан юм. Би Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн даргаар томилогдоод явахдаа Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны үзэл суртал хариуцсан нарийн бичгийн даргын ажлаа түүнд хүлээлгэж өгч байсан юм. Намайг түүний өрөөнд ороход тэнд түүнтэй хамт орлогч сайд Я.Гүнсэн байлаа. Би түүнд шууд:

-Та нар намайг тагнах санаатай юм уу? Тэгвэл ингэж тагнадаггүй юм. Та нарт намайг тагнах зайлшгүй шаардлага байгаа юм бол тэр хүмүүсээ манай гэрт оруулаад л суулгачихсан нь дээр биш үү? Би та нарт хэрэгтэй мэдээллүүдийг тэдэнд чинь хэлж өгөөд явуулж байж чадна шүү!” гэж ширүүхэн хэллээ.

Гэтэл Б.Жамбалсүрэн, Я.Гүнсэн хоёр зэрэг, зэрэг:

-Бид нар чамайг тагнаагүй шүү дээ! гэсэн утгатай юм хэлж байна.

-Та нар намайг тагнаагүй юм уу? Тэгвэл ямар хүмүүс намайг тагнаад байгааг тогтоогоод өг! Намайг өдөр шөнөгүй хэсэг хүмүүс тагнаад байна. Хэн тагнаж байгааг та нар тогтоож өгөх үүрэгтэй шүү дээ! гэж хэллээ.

Гэтэл Жамбалсүрэн:

-Чамайг тагнаж байгаа хүн үнэхээр байгаа ч юм уу? Үгүй ч юм уу? Бид яаж мэдэх вэ? Чи зүгээр л намайг тагналаа гэж хардаж байгаа байх л даа. Чи бол хэзээний манай яаманд дургүй хүн шүү дээ. Би үүнийг сайн мэднэ! гэж байна.

Тэгж хэлэхээр миний ч уур нилээд хүрч байна. Тэгээд:

-Тэгж байгаа бол намайг тагнаад байгаа танай тэр ажилтнуудыг чинь би та нарт заагаад өгье! гэлээ. Тэгтэл тэр:

-Бидэнд чамайг дагаад гудамжаар явж байх зав алга! Чи л тэд нарынхаа учрыг өөрөө олно биз! гэж байна шүү .

-Жамбалсүрэн, чи хэзээ энэ яаманд дуртай болчихсон юм бэ? Бид нар намын ажил хийж байхад, чи бид нар юу гэж ярьдаг байлаа? Чи Дотоод яаманд ирээд түүнийгээ мартчихаа юу? Чиний ухаан тийм богинохон юм бол би чамд чиний өөрийн чинь ярьсан яриануудыг сар, өдөртэй нь сануулаад өгч чадна шүү! Чи бидний тэр үед ярьдаг байснаас өөр зүйлийг би яриагүй. Харин ярьсан газар нь өөр байж болно. Би Ю.Цэдэнбалыг тэр яриануудаас илүү гарч шүүмжлээгүйг чи мэдэж байгаа. Би МАХН, Монгол улсын эсрэг юм яриагүй! гэж түүнд хэллээ. Тэгсэн чинь тэр таг дуугүй болчихлоо.

Орлогч сайд Д.Гүнсэн бидний яриаг чагнаад жуумалзаад сууж байна. Ингээд би тэндээс гараад, Дотоод яамны тагнуулчдаа дагуулаад гэртээ харилаа. Ер нь Дотоод яам биднийг тагнах ажлаа огт зогсоогоогүй юм. Намайг хөдөө яван явтал тагнасан. Бас хөдөө тэр тагнуулууд нь ажиллаж

байсан юм.

Түүнээс гадна МАХН-ын 6-р бүгд хурал тарсан тэр өдрөөс эхлээд л Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу нарын “намын эсрэг бүлэг”-ийнхний тухай хэвлэл, мэдээллийн бүх хэрэгслүүдээр өдөр, шөнөгүй муу хэлж байсан юм. Тэр хэвлэл дээр гарсан зүйлүүдийг би бараг уншдаггүй, радиогоор ярьсан зүйлүүдийг бараг чагнадаггүй байлаа. “Тэнд үнэн юм байхгүй!” гэдгийг нь мэдэж байсан юм. Ерөөсөө тоодоггүй байлаа. Бүх эрх мэдэл МАХН-д байсан болохоор тийм худал, хуурмаг зүйлийг хийх нь хэнд ч ойлгомжтой шүү дээ. Бидний ярьсан зүйл бүү хэл улсынхаа түүхийг хүртэл гуйвуулаад биччихдэг шүү дээ. Ард түмэн тийм суртал ухуулгыг бүр ойлгодог болчихсон, огт итгэдэггүй болчихсон байлаа шүү дээ. Манайхны дотор “Радио шиг чалчиж байна!” гэсэн нэг үг байдаг юм. Энэ бол худлаа суртал ухуулга хийсээр байгаад түүнд нь хүмүүс итгэхээ байсныг илэрхийлсэн үг юм.

МАХН-ын 6-р бүгд хурал тармагц их, дээд сургууль, төрийн болон олон нийтийн байгууллагууд сэхээтнүүдийн дунд “намын эсрэг бүлэг”-ийн хань хамсаатнууд, талархан дэмжигчдийг илрүүлэх их ажиллагаа эхэлсэн юм. Энэ ажлыг Н.Лувсанравдан тэргүүтэй МАХН-ын ТХ-ны Хянан Шалгах Хороо, Дотоод яам Ю.Цэдэнбалын шууд удирдлагын доор хийж гүйцэтгэж байсан юм. Москвад ЗХУКН-ын дээд сургуульд надтай хамт суралцаж байсан хүмүүс дотроос “эсэргүү” Нямбуугийн хань хамсаатныг илрүүлэх ажлын хэсэг очсон юм. Тэднийг Б.Ламжав, Ж.Жамъян, Г.Иш нар толгойлж байв. Тэд нар Б.Нямбуутай хамт сурч байсан хүмүүс бүгд мөнгө нийлүүлж Нямбууд цаг бэлэглэж байсан, Нямбуугийн эхнэр хүүхэд Монгол руу буцахад төмөр замын билет авч өгсөн, Москвагийн төмөр замын өртөөн дээр тэднийг үдэж гаргаж өгсөн зэрэг “хэрэг”-ийг илрүүлснээ сүр дуулиантайгаар зарлаж байсан юм. Тэд нар “Эсэргүү Нямбуугийн хань хамсаатнууд улс орныхоо хөгжлийг чамлаж голдог, ард түмний амьдрал муу, ядуурч доройтсон мэтээр чалчдаг, “Америкийн дуу хоолой” радиогийн нэвтрүүлгийг тогтомог чагнадаг!” зэрэг “хэрэг”-үүдийг илрүүлснээ зарлаж байлаа. Ийм “хэрэг”-үүдээ үндэслэл болгоод ЗХУКН-ын дээд сургуульд надтай хамт сурч байсан хүмүүсийг сургуулиас нь хөөсөн юм.

МАХН-ын 6-р бүгд хурал дээр зарим хүмүүс “ЗХУКН-ын дээд сургуульд сурч байгаа оюутнууд бүгд Б.Нямбуугийн хань хамсаатан нь юм байна. Тэд бүгдээрээ Б. Нямбуу шиг үзэл бодолтой хүмүүс юм. Өөрсдийгөө төлөөлүүлж Б.Нямбууг нааш явуулсан байна!” гэсэн утгатай шүүмжлэл хэлж байсан юм.

Миний сайн таньдаг танил маань намайг Уланбаатар руу МАХН-ын 6-р бүгд хуралд оролцохоор явах үед Хар далайд амрахаар явсан

юм. Гэтэл түүнийг эргээд ирэх үед нь нөгөө “Эсэргүү Нямбуугийн хань хамсаатныг илрүүлэх ажлын хэсэг” Москвад ирсэн байж л дээ. Тэгээд тэд нар түүнээс “Та тэр үед яах байсан бэ? Нямбууд бас цаг авч бэлэглэх байсан уу?” гэсэн асуулт тавьсан юм билээ. Гэтэл өнөө нөхөр чинь “Өө, тэгэлгүй яахав ээ. Бусад нөхдүүд маань юу хийнэ би бас тэдэнтэй л адилхан байх байсан шүү дээ!” гэсэн утгатай үг хэлсэн байдаг юм. Тэгж хэлснийх нь төлөө түүнийг бас сургуулиас нь хөөсөн байдаг юм. Бас нэг нөхөр дуу дуулаад хөөгдсөн байдаг юм. Дуулсан дуу нь монгол ардын дуу юм л даа. Их түгээмэл дуу юм. Тэр дуунд:

Хадны завсар хавчуулагдсан

Халиуны зулзага хөөрхий еэ хөө

гэсэн үг байдаг юм. Тэр нөхөр энэ дуугаа дуулах үедээ жаахан архи уусан, халамцуу байсан юм билээ. Гэтэл түүнийг дуудаад байцаасан байна л даа. “Чи ямар санаатай ийм дуу дуулсан бэ? Тэр хадны завсар хавчуулагдаад байгаа халиуны зулзага чинь хэн юм бэ?”, “Тэр хавчаад байгаа хад чинь хэн юм бэ?” гээд л байцаасан байдаг юм. Тэгээд л түүнийг сургуулиас нь хөөсөн байдаг юм.

14 МАХН-ын ТХ-ны томилолтоор ирсэн малчин.

Б Н: Хөдөө намайг очиход хүмүүс шал өөрөөр хүлээж авсан юм шүү. Манай эхнэр чинь эмч хүн шүү дээ. Тэр Москвад ординатурт суралцаж байсан юм. Бид нар Москвад хамт амьдарч байсан юм. Манай гурван хүүхэд их нялх байсан даа. Намайг Дорнод аймгийн Эрээнцавын САА-д үхэрчингээр явахад түүнийг МАХН-ын ХШХ бас дуудаж ирүүлсэн юм. Тэгээд бид хамт явсан юм. Дорнод аймгийн Эрүүлийг хамгаалах газар манай эхнэрийг Эрээнцавын САА-н эмнэлэгт их эмчээр томилсон юм. Эрээнцавын САА-н эмнэлэг нь их эмчгүй юм байж л дээ. Тэгтэл манайхыг Эрээнцавын САА-д нүүж ирэхэд, олон хүн цуглачихсан, манай гэрийг барьж өгөөд, зарим нь хонины мах, цайны сүү авч ирсэн байж билээ. Уг нь хүмүүс “Б.Нямбуу ганцаараа ирнэ!” гэж л бодож байсан юм шиг байгаа юм. Намайг эхнэр хүүхдүүдээ дагуулаад ирэхэд хүмүүс их баяртай байсан юм. Ингэж манайх гэдэг айл Эрээнцавын САА-д ирээд, энд арван нэгэн жил амьдарсан юм даа.

Анх малчин болох томилолттой очсон юм. Тэнд очоод нэг айлын туслах хоньчин боллоо. Миний хонь хариулах суурь бол сумын төвөөс холгүй байв. Эхнэр САА-н эмнэлэгт эмчийн ажилдаа орсон тул манайх гэрээ эхний үед сумын төвд барихаар шийдэв. Гэр сумын төв дээр байгаа тул би хонио хариулахаар суурь дээрээ ирээд, суурийн ахлагчийн гэрт хонодог байв. Тэгээд хонь хариулах ээлжгүй өдөр сумын төвд байгаа

гэртээ буцаад ирдэг байв. Ийм маягаар амьдарч байтал, хол газар хүний бие муудсан дуудлага манай эхнэрт их олон ирдэг боллоо. Тийм үед эхнэр маань тэр хүний биеийг үзэхээр явах шаардлага гарч ирдэг боллоо. Ингэж явах үед хүүхдүүдээ яах билээ? гэдэг асуудал гарч ирэв. Тэр үед манай хүүхдүүд их бага настай байв. Эхлээд яаж ийгээд эвийг нь олж зохицуулах гэж оролдлоо. Гэвч ерөөсөө болохгүй байлаа. Эрэнцавы САА-н эмнэлэгт манай эхнэрээс өөр эмч байгаагүй юм шүү дээ. Ингээд энэ байдлын тухай би МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалд захиа бичлээ. Түүнд “Намайг сумын төвд суух зөвшөөрөл өгөөч!” гэсэн хүсэлт тавьсан юм. Ю.Цэдэнбал миний хүсэлтийг хүлээж аваад намайг сумын төвд суухыг зөвшөөрсөн хариу өгсөн юм. Энэ хариу МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-ны дарга С.Лувсанравдангаар дамжаад ирсэн байлаа. Ингээд би гурван сарын дараа туслах малчныхаа ажлаас чөлөөлөгдлөө. Ингээд сумын төв дээр ажил олж хийхээр боллоо.

Надад “300-400 төгрөгөөс илүү цалинтай ажил өгч болохгүй!” гэсэн Дотоод яамны даалгавар байсан юм билээ. Тийм хатуу даалгаврыг Дотоод яам орон нутгийн засаг захиргаанд өгдөг байсан юм байж. Тэгээд сумын захиргаа надад олигтой ажил өгч чадахгүй байсан юм.

Тэд нар надад аль болохоор туслахыг л боддог байсан юм шүү. Дотоод яамны зааврыг зөрчөөд надад сайн ажил өгвөл сумын захиргааны дарга нар өөрсдөө ажлаасаа халагдах аюултай байсан юм. Ингээд худгийн моторчин, сантехникийн засварчин, түлхүүр багажны нярав, бригадын тоо бүртгэгч, барилгын техникч, хадлангийн бригадын ахлагч зэрэг ажлуудыг хийж явлаа. Эрэнцавын САА-н дарга нэг удаа Дотоод яамнаас зөвшөөрөл авалгүй өөрөө мэдээд 600 төгрөгнөөс илүү цалинтай ажил надад өгсөн юм. Гэтэл энэ мэдээ Дотоод яамаар дамжаад МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-нд хүрсэн юм байх. Тэндээс хүн ирээд миний байдлыг газар дээр нь шалгалаа.

Эрэнцавын САА-н дарга нь хүчирхэг буриад хүн байсан юм. Тэр: -Би Б.Нямбууд ийм ажил өгөхдөө түүний ажил хийх чадварыг нь харсан юм. Б.Нямбуугаас өөр энэ ажлыг хийж чадах хүн манай САА-д байхгүй. Хэрвээ та энэ ажлыг сайн хийж чадах хүн надад өгөх юм бол би Б.Нямбууг ажлаас нь халахад бэлэн байна! гэж хэлсэн юм билээ. Манай буриадууд ч өөрсдийнхээ үзэл бодлыг хамгаалахдаа ч сайн шүү дээ. Бууж өгнө гэж бол ердөө байдаггүй юм. Заримдаа жаахан хэтэрдэг байж магадгүй. Тийм учир “буриадууд бол буруу ишилсэн сүх шиг зөрүүд!” гэсэн үг гарсан байх.

Намайг хөдөө очоод удаагүй байтал Москвад сурч байсан зардлаа төлөх нэхэмжлэл ирлээ. Энэ асуудлыг МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал дээр ярьсан шүү дээ. Би 24 мянган төгрөг төлөхөөр болсон байлаа. Тэр

үеийн төгрөгийн ханшаар бол энэ чинь маш их мөнгө юм шүү дээ. Миний авч байгаа цалингаар бол хэзээ ч төлж дуусахгүй мөнгө л дөө. Москвад суралцсан зардлыг төлөх асуудлыг шүүхийн журмаар шийдсэн юм. Дорнод аймагт шүүх хурал нь болов. Би тэр шүүх хурал дээр үг хэллээ. “Би Москвад суралцаж байсан. Би тэнд суралцах л үүрэгтэй очсон. Би үүргээ сайн биелүүлж байсан. Би их сайн сурч байсан. Би сургуулиа өөрөө орхиогүй! Миний суралцах явдлыг МАХН-ын ТХ-ноос хууль бусаар таслан зогсоосон. Би буруугүй! Тийм учир би энэ төлбөрийг төлөх явдлыг зөвшөөрөхгүй!” гэж хэлсэн юм. Гэтэл аймгийн шүүхээс Москвад сурч байсан зардлыг заавал төллүүлэх шийдвэр хүчээр гаргалаа. Би цалингаас өөр орлогогүй хүн шүү дээ. Тэгээд цалингаараа төлөхөөр боллоо. Миний туслах малчны сарын цалин бол нэг зуу орчим төгрөг байлаа л даа. Тэгээд тэр нэг зуун төгрөгнийхээ тавин төгрөгийг нь энэ өрөндөө өгөөд, тавин төгрөгөөр нь амьдрах хэрэгтэй боллоо. Би хэдэн жил тавин төгрөг төлөөд тэр өрийг төлж дуусгах вэ? Гэтэл Дорнод аймгийн шүүхээс тэр өрийг “6 сарын дотор төлж барагдуулах хэрэгтэй!” гэсэн шийдвэр ирлээ. Тэгээд манай гэрийн эд хөрөнгийг бас битүүмжилсэн юм. Надад тэр өрийг 6 сарын дотор төлж барагдуулах ямар ч боломж байхгүй шүү дээ. Энэ бол намайг хавчиж, дарамтлах зорилготой хийсэн үйлдэл юм л даа.

Миний амьдралд ийм хүндрэл үүссэн учир би Ю.Цэдэнбалд дахиад захиа бичихээр шийдлээ. “Би Москвад суралцсаны төлбөрийг төлнө. Гэхдээ Дорнод аймгийн шүүхийн шийдвэр дэндүү хатуу байна. Төлбөрийг удаан хугацаанд цалингаасаа суутгаж төлөх зөвшөөрөл олгож өгөөч!” гэсэн хүсэлтийг би түүнд тавьсан. Тэр үед манай хүүхдүүд сурлага сайтай, их сайн сурч байв. Гэвч сургуулийн захиргааны зүгээс хүүхдүүдийг хавчиж, дарамтлах хандлага гаргаад байв. “Эсэргүү Б.Нямбуугийн хүүхэд!” гээд бусад хүүхдүүдээс өөрөөр хандаж байлаа. Энэ асуудлыг зохицуулж өгөхийг би Ю.Цэдэнбалаас хүссэн юм.

Тэгээд удалгүй миний амьдралд үүссэн эдгээр хүндрэлтэй асуудлуудыг газар дээр нь шийдвэрлэхээр МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-ноос нэг хүн ирлээ. Түүнийг Донойн Пүрэв гэдэг юм. Тэр хүн бол нэг хэсэг Шүүх яамны сайд байсан хүн л дээ.

Тэр хүн ирээд:

-Таны бичсэ захиаг МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-н дээр бид нар судлаж үзсэн. Өрийг төлж барагдуулахад хугацаанд хавчигдах ёсгүй юм шүү. Та энэ өрийг удаан хугацаанд цалингаасаа суутгах замаар төлж болно. Хүүхдүүдийг сургуулийн захиргааны шугамаар дарамтлах явдлыг ердөө гаргаж болохгүй. Та бол жирийн иргэн хүн шиг л байх ёстой! гэсэн үг хэлсэн юм. Тэр энэ үгээ бас Дорнод аймгийн удирдах хүмүүст хэлсэн байх. Тэр үед Дорнод аймгийн удирдлага надад их муу хандаж байсан юм. Тэд

нар ямар нэгэн шалтаг олоод, намайг байнга дарамтлах хандлага гаргаж байсан юм. Энэ үеэс эхлээд миний байдал арай дээр болсон юм шүү.

И Л: Та Шарын голд хэзээ ирсэн юм бэ?

Б Н: Би тэнд 1976 онд ирсэн юм. Тэр үед би МАХН-ын ТХ-нд бас нэг захиа өргөдөл бичсэн юм. 1964 оны 12-р сард хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 6-р бүгд хурал хуралдахын өмнө хурлын бэлтгэл ажил хэрхэн явагдаж байгаа талаар би хэд хэдэн хүнээс захиа авсан юм. Өөрөөр хэлбэл бүгд хурал дээр бидний эсрэг ямар хүмүүс үг хэлэхээр бэлтгэж байгааг би яг мэдэж байсан юм. Энэ байдалд хурлыг зохион байгуулагчид их гайхсан байх. Тэгээд хурал тарсны дараа энэ хурлын зохион байгуулалтын талаар надад мэдээлэл өгсөн тэр хүнийг олох гэж их хичээсэн байх. Гэвч тэд нар олоогүй юм л даа. Харин надад мэдээлэл өгсөн хүмүүс өөр шалтгаанаар бүгд ажлаасаа халагдацгаасан юм.

1976 онд би дахиад өргөдөл бичлээ. Тэгтэл надад хариу маш хурдан ирсэн юм. Надад ирүүлсэн хариу бичигт Дотоод яамны сайд Бугын Дэжид гарын үсгээ зурсан байлаа. Тэр намайг Улаанбаатарт ирж уулзахыг хүссэн байна. Ингээд би Улаанбаатарт ирлээ. Тэр бид хоёрын уулзалт Дотоод яамны байшингийн урд талын олон давхар байшингийн гурван давхарт боллоо. Намайг ороход Б.Дэжид өөрөө сууж байсан. Ширээн дээрээ тавагтай чихэр, жимс тавьсан байсан. Тэр:

-Ю.Цэдэнбал гуайгаас би даалгавар авсан. Тантай уулзаад, таны ярих хүсэлтэй байгаа зүйлийг сонсоод ирэхийг надад даалгасан юм! гэж тэр хэлж байна. Би түүгээр дамжуулаад Ю.Цэдэнбалд нэг хүсэлт тавьсан юм. “Манайх олон хүүхэдтэй айл! Хүүхдүүд зарим нь ЗХУ-д сургуульд явлаа. Би Москвад сурсан зардлаа төлж дууслаа. Одоо намайг Улаанбаатар хотын ойролцоо ч юм уу, төмөр замын дагуу жижиг хотод амьдрах зөвшөөрөл олгож өгөөч!” гэсэн хүсэлт тавьсан юм.

Бугын Дэжид миний энэ хүсэлтийг Ю.Цэдэнбалд танилцуулсан байх. Тэр яриа болсон өдрөөс хойш нэг их удалгүй, би түүний хүсэлтээр дахиад түүнтэй уулзав. Тэр “Таны хүсэлтийг Ю.Цэдэнбал гуай зөвшөөрч байна. Энэ асуудлаар бид тантай дараа дахин холбоо барья!” гэж хэлсэн юм. Ингээд би Дорнод аймаг руугаа буцлаа. Б.Дэжид хэлсэн үгэндээ хүрч тэр ярианаас хойш удалгүй манайхыг Шарын голд шилжин суухыг зөвшөөрсөн хариу ирсэн юм. Шарын гол бол шинэхэн ашиглалтанд ороод байсан манай улсын чулуун нүүрсний томоохон олборлох үйлдвэр юм. Тэнд багахан шиг хотхон байгуулагдсан юм.

15 Ю. Цэдэнбал халагдав.

И Л: 1984 онд МАХН-ын ТХ-ны 8-р бүгд хурал Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалын асуудлыг авч хэлэлцээд түүнийг бүх албан тушаалаас нь чөлөөлөх шийдвэр гаргасан шүү дээ. Энэ үед та Шарын голд байсан юм байна. Энэ бүгд хурлын мэдээг яаж анх сонссон бэ? Ер нь Ю.Цэдэнбал гуайн асуудлыг шийдэх өөр арга зам байгаагүй юм уу?

Б Н: Манай гэр Шарын голд нүүж ирэх үед Д.Төмөр-Очир Дархан хотод амьдарч байсан юм. Энэ хоёр бол их ойрхон хотууд юм шүү дээ. Тэр хоёрын хооронд дал орчим л км байх. Би тэнд очоод Д.Төмөр-Очиртой маш сайн харилцаатай болсон юм. Тэр байнга манай гэрт ирдэг боллоо. Би тэднийг бас очидог боллоо. Тэр үед бид нар өөр хүнтэй уулзахад их хэцүү байсан юм. Бидэнтэй уулзсан хүнийг “хань хамсаатан!” гэж үзээд ажлаас нь халаад, бас цөллөгт явуулах аюул бодитойгоор оршиж байсан юм. Тэгээд бид нар өөр хүнтэй харьцахыг боддоггүй байлаа. Ийм үед өөр хоорондоо уулзаж ярилцах нь их сонирхолтой байсан юм. Дархан хот, Шарын голын хооронд бид нар дандаа вагоноор явдаг байлаа. Бид хоёр байнга уулзаж байгааг ч Дотоод яам хяналтаасаа гаргаагүй юм. Харин бидний уулзалтыг зогсоох оролдлого бол хийгээгүй юм.

Тэр үед би “Д.Төмөр-Очир бол улс орны дотор болж байгаа үйл явдлуудын талаар маш их мэдээлэл авдаг юм байна!” гэж мэдсэн юм. МАХН-ын ТХ-ны удирдлагуудын хооронд болж байгаа ярианууд, тэдний ажил хэрхэн явагдаж байгаа талаар болон тэдний хэн нь ямар хэл аманд орооцолдсон, хэн нь архи уусан, хэн нь нууц амрагийн хэрэгт орооцолдож байгаа зэргийг маш тодорхой мэддэг байсан юм. Энэ талаар олон нийгэд ил тод мэдээлэл бол байгаагүй юм. Энэ тухай мэдээ голдуу хов, живийн хэлбэрээр л тархана шүү дээ. Д.Төмөр-Очирт мэдээллийн маш том сүлжээ байсан байх. Тэр мэдээллийг цаг тухайд нь авч байгааг би ойлгосон юм. Энэ бүгд хурлын талаар болон түүний хэлэлцэх асуудлын талаар бүгд хурал хуралдахаас өмнө Д.Төмөр-Очир мэдээлэл авсан байсан юм.

Би энэ бүгд хурал хуралдахын өмнөхөн МАХН-ын ТХ-нд нэг захиа бичсэн юм. Гэтэл тэр захианы асуудлаар Дотоод яам надад сануулга өгсөн юм. “Та энэ захиалдаа МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг доромжилсон байна. Хэрвээ ийм утгатай захиа дахиад бичих юм бол таныг шийтгэнэ шүү!” гэж Дотоод яам надад анхааруулга өгсөн юм. Тэгээд би “Би санасан бодсон зүйлээ хэлсэн юм. Одоо надад өөр хэлэх зүйл байхгүй!” гэж хэлсэн юм. Тэгээд энэ хэлсэн үгээ баталгаажуулсан бичигт гарын үсэг зурсан юм.

Тэр үед Дотод яамны хэлтсийн дарга хурандаа Д.Дорж гэдэг хүн

надтай уулзсан юм. Тэр хүн:

-Гол нь бид таныг шийтгэхдээ биш, дахин ийм явдал гаргуулахгүйн тулд авч байгаа арага хэмжээ юм шүү. Хэрвээ дахиад ийм зүйлийг бичвэл таныг эрүүгийн хуулийн 92, 93-р зүйл болон 49-р зүйлээр шийтгэх бүрэн үндэслэл бидэнд бий шүү! гэж хэлсэн юм. Гэтэл түүнээс хойш тун удалгүй би хэлсэн үгэндээ хүрэлгүй дахиад МАХН-ын ТХ-нд хаягласан захиа бичих шаардлага гарсан юм.

Тэр үед МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн С.Жалан-Аажавыг өндөр насных нь тэтгэвэрт гаргасан юм. Тэгээд удалгүй МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-ноос “С.Жалан-Аажав бол Ц.Лоохууз, Б.Нямбуу, Б.Сурмаажав нарын намын эсрэг бүлгийн нэг удирдагч байсан!” гэж гүтгэсэн юм. С.Жалан-Аажав бол бидэнтэй огт холбоотой байгаагүй юм. Харин тэр үед МАХН-ын 6-р бүгд хуралд оролцохоор намайг Москвагаас ирэхэд тэр ирж уулзсан юм. Гэхдээ ганцаараа биш С.Лувсанчойнболтой хамт байсан юм.

С.Лувсанчойнбол бол Ю.Цэдэнбалын даалгавраар явж байсныг нь би ойлгосон. Харин С.Жалан-Аажавыг хэн явуулсныг мэдэхгүй. С.Лувсанчойнбол өөрөө дагуулж ирсэн байж магадгүй. С.Лувсанчойнбол тэр үед Ю.Цэдэнбалыг огцруулсны дараа ямар хүнийг, ямар албан тушаалд томиловол оновчтой вэ? гэх зэргээр надтай ярилцахыг хүссэн юм. Тэр хэнийг ямар албан тушаалд томилох тухай жагсаалт хийсэн юм билээ. Тэр жагсаалтыг С.Лувсанчойнбол Ю.Цэдэнбалын даалгавраар өөрөө хийсэн байх. Намайг өдөөн хатгах зорилготой хийсэн нь тодорхой шүү дээ. Тэр жагсаалттай нь С.Жалан-Аажав ердөө танилцаагүй байсныг нь би тэр үед ойлгосон. С.Жалан-Аажав “Ю.Цэдэнбалыг ажлаас халаад ер нь хэрэггүй. Түүнээс муу хүн төрийн эрх мэдлийг авбал аюултай юм болно!” гэх мэтээр надтай ярихыг оролдож байв. Надад түүнтэй ийм асуудлаар ярих ямар ч шаардлага байгаагүй учир түүгээр битүү баахан даажигнасан юм. Тухайлбал “Ю.Цэдэнбалын оронд Сайд нарын Зөвлөлийн даргаар Дотоод яаны сайд Б.Жамбалсүрэнг томиловол ямар вэ?” гэх зэргээр ярьсан юм. Б.Жамбалсүрэн бол ойворгон, сагсуу зантай, маш найдваргүй нөхөр байсан юм. Харин Ю.Цэдэнбал л түүнийг өөд нь татаж, үргэлж чирч явдаг байсан юм.

Гэтэл 1983 онд МАХН-ын ХШХ-ны дарга Бугын Дэжид “Энэ жагсаалтыг С.Жалан-Аажав зохиосон! Намын эсрэг бүлгийнхэнтэй хэнийг ямар албан тушаалд томилох талаар тохирч байсан!” гээд түүнийг гүтгэсэн юм. МАХН-ын ТХ-ны ХШХ С.Жалан-Аажавыг ингэж гүтгээд, тогтоол гаргасан юм. Тийм болохоор миний тэвчээр бүр барагдаад “С.Жалан-Аажав бол бидэнтэй ямар ч холбоогүй юм шүү!” гэдэг талаар МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-нд захиа бичсэн юм. Би ингэж Дотоод яаманд

өгсөн амлалтаа зөрчсөн юм. Тэгээд нэгэнт л амлалтаа зөрчсөн болохоор баривчлагдахаа хүлээх болсон юм. Оройхон үед манай хаалгыг хүн тогшвол “За одоо намайг баривчлахаар ирлээ!” гэж л боддог боллоо. Хааяа Дархан орохдоо Дотоод яамны үүдэнд зогсож байгаа машиныг хараад “Намайг баривчлахаар яг л ийм машинаар ирэх байх даа!” гэж боддог боллоо. Тэгээд “За, баривчлах гээд байгаа юм бол баривчлана биз дээ!” гэж бодоод шоронд суух бэлтгэлээ хийж байсан юм.

Тэгээд нэг орой гэртээ суугаад телевизор үзэж байтал МАХН-ын ТХ-ны 8-р бүгд хурлын тухай албан мэдээ уншиж байна. Тэр хурал МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ю.Цэдэнбалыг бүх албан тушаалаас нь чөлөөлсөн байлаа. Тэр мэдээг сонсоод хамгийн түрүүнд надад бодогдсон зүйл бол “За, би ямар ч байсан баривчлагдахгүй боллоо!” гэж бодогдсон юм шүү. Ингэж би үнэхээр баривчлагдах аюулаас гарсан юм. Энэ бүгд хурал хуралдсаны дараа би Д.Төмөр-Очиртой уулзсан юм. Д.Төмөр-Очир: “Ю.Цэдэнбал улс орноо удирдаж чадахгүй байгаа нь чи бид нар түүнийг шүүмжлэж байх үед л мэдэгдэж байсан юм шүү дээ. Бид нар ор үндэсгүй түүнийг шүүмжлээгүй юм. Энэ шийдвэр хэтэрхий оройтож гарлаа даа!” гэж хэлж байсан юм.

Ю.Цэдэнбал өөрөө ажлын ямар ч чадваргүй болсныг нь ашиглаад эхнэр А.И.Филатова нь ёстой дураараа дургиж эхэлсэн юм. Ер нь А.И.Филатова “Би улс орныг удирдаж чадна!” гэж хэлэх шахаж байсан юм. Ю.Цэдэнбалыг огцруулахад ЗХУКН оролцсон гэдэг нь ойлгомжтой шүү дээ. Тэнд Ю.Цэдэнбалын эхнэрийн үйл ажиллагаанаас их болгоомжилсон юм. Ер нь А.И.Филатовагийн хэлсэн, ярьсан үг бүр нь ЗХУКН-аас хэлж байгаа юм шиг ойлгогддог байсан юм. Түүнийг нь Ю.Цэдэнбал улам дэвэргээд л байдаг байлаа шүү дээ. Харин сүүлдээ монголчуудын дунд ямарч нэр хүндгүй болсон А.И.Филатовагийн үйл ажиллагаа ЗХУКН-ын нэр хүнд монголчуудын дунд асар хурдтайгаар унах нэг шалтгаан болж эхэлсэн юм.

КЮ: Ю.Цэдэнбал гуай бүр залуу байхдаа ажлын чадваргүй болсон тухай та ярьсан шүү дээ. Тэр үед түүнд тусалж өгдөг хүн байсан уу?

Б Н: Ю.Цэдэнбал өөрийн хариуцсан ажлаа хийж чадахгүй байгаагийг нь Д.Төмөр-Очир маш сайн тодорхойлдог юм. Тэр энэ асуудлаар МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр хүртэл ярьж байсан юм. Д.Төмөр-Очир өөрөө олон жил Ю.Цэдэнбалын хэлэх үгийг бэлтгэж өгдөг байсан юм. Гол нь Ч.Лодойдамба, Д.Төмөр-Очир хоёр Ю.Цэдэнбалын тавих илтгэл, хэлэх үгийг нь бэлтгэж өгдөг байлаа шүү дээ. Тэр хоёр шууд орос хэл дээр нь бичээд өгдөг байсан юм. Сүүлд Д.Ёндон энэ үүргийг гүйцэтгэдэг болсон.

Д.Ёндон нэг хэсэг манай Гадаад харилцааны яамны орлогч сайдын албыг хашиж байсан юм шүү дээ. Ю.Цэдэнбалд сайн хийж чаддаг нэг ажил байсан юм. Тэр нь хүний бичсэн зүйлийг маш сайн редакторладаг юм. Хүний бичээд өгсөн зүйлийг улаан цоохор болтол нь засдаг байлаа шүү дээ. Энэ ажлыг тэр маш сайн хийдэг байв. Ю.Цэдэнбал МАХН-ын их хурал, бүгд хурал дээр тавих илтгэлүүдээ ерөөсөө өөрөө бичиж байгаагүй. Д.Төмөр-Очир, Ч.Лодойдамба нарын бэлтгэж өгсөн илтгэлүүдийг уншдаг байв шүү дээ.

КЮ: Ю.Цэдэнбал гуай чинь эдийн засагч мэргэжилтэй шүү дээ. Та түүнийг эдийн засагчийн хувьд хэрхэн үнэлдэг вэ?

Б Н: Би түүнийг эдийн засагчийн хувьд ч ер нь үнэлдэггүй. Тэр ер нь тун тааруухан эдийн засагч шүү дээ. МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын хувьд санаачлага гаргаад өөрөө гардаж удирдаад бүтээчихсэн зүйл ерөөсөө байхгүй юм шүү дээ. “Ийм ажлыг манай Ю.Цэдэнбал дарга санаачлаад хийгээд бүтээчихсэн юм шүү!” гээд үзүүлэх юм одоо ердөө олдхогүй байгаа юм. Тэр үеийн “Атар газрыг эзэмших хөдөлгөөн”, “Нэгдэлжих хөдөлгөөн” зэрэг улс орныг бүхэлд нь хамарсан том, том ажлууд бол Ю.Цэдэнбалын хийсэн ажил биш. Тэр үед түүний доод талд Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир, Д.Майдар, Ц.Лоохууз нарын сайн зохион байгуулагчид ажиллаж байв. Тэдний хүчээр манай улс ийм том ажлуудын ард нь гарч чадсан юм шүү дээ.

Манай Ю.Цэдэнбал бол хүний хувьд дажгүй л хүн л дээ. Гэхдээ улс төрийн бие даасан бодлого байхгүй, бүх зүйлийг яг Оросын загвараар хийхийг боддог, өөрөө орос эхнэрийнхээ гарт орчихсон, бас маш их сэтгэлгээний хоцрогдолд орчихсон хүн байлаа! Энэ бүхэн түүнийг ажил хийх ямар ч чадваргүй болгож байсан юм. Би түүнийг хувийн талаар шүүмжлээгүй юм. Гагцхүү тэр ажлын чадваргүй болчихсон байдал нь улс орны хөгжилд үлэмж саад болж байсан юм. Би үүнийг л шүүмжилсэн юм.

Ю.Цэдэнбалд хувь хүнийх нь хувьд би хар муу санаа гаргаад, түүнийг МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр, намын хамт олны өмнө шүүмжлээгүй юм шүү. Би түүнийг гүтгэж, асуудалд сэтгэлийн хөөрлөөр хандаж байгаагүй. Миний шүүмжлэл бодитой, үнэн зөв болохыг Ю.Цэдэнбал өөрөө сайн мэддэг байсан юм. Тийм учраас тэр намайг цөллөгт явуулсныхаа дараа ч надад муу хандаж байгаагүй .

Намайг цөллөгт байхад тэр гурван маш том зүйлээр надад тусалсан юм. Нэгдүгээрт, МАХН-ын ТХ-ны ХШХ-ны шийдвэрээр би Дорнод аймгийн Эрэнцавын САА-д малчин болох ёстой байсан юм. Мал хариулж байгаа хүн чинь сумын төвөөс хол амьдрах ёстой шүү дээ. Гэтэл манай

эхнэр эмч хүн учраас заавал сумын төв дээр амьдрах шаардлагатай байв. Миний ар гэрийн энэ байдлыг харгалзан үзээд, Ю.Цэдэнбал намайг малчныхаа ажлаас гарч сумын төвд гэр бүлийнхэнтэйгээ хамт амьдрахыг зөвшөөрсөн юм. Хоёрдугаарт, манай хүүхдүүдийг дээд сургуульд сурах явдлыг хориогүй юм. Манай хүүхдүүд их сурлага сайтай хүүхдүүд байсан юм. Тийм учраас би “манай хүүхдүүд сурлага, сахилга сайтай учир, тэднийг дээд сургууль суралцуулж өгөөч!” гэсэн хүсэлт Ю.Цэдэнбалд тавьсан юм. Ю.Цэдэнбал миний хүсэлтийг хүлээж аваад “Б.Нямбуугийн хүүхдүүд сурлага сайтай юм байна. Тэднийг суралцах хүсэлтийнх нь дагуу бусад хүүхдүүдийн нэгэн адил хаана ч явуулж суралцуулж болно!” гэж зөвшөөрсөн юм. Надтай хамт “намаас арга хэмжээ авхуулсан” хүмүүсийн хүүхдүүдийг бүгдийг нь дээд сургуульд суралцахыг хорьчихсон юм шүү дээ. Тэднийг бол маш хатуу хянаж, дарамталдаг байсан юм. Надаас өөр Ю.Цэдэнбалаас хүүхдүүдээ дээд сургуульд сургах зөвшөөрөл авч чадсан хүн байхгүй. Гуравдугаарт, би “Улаанбаатараас хол хөдөө амьдрахад төвөгтэй боллоо. Улаанбаатарын ойролцоо амьдрах зөвшөөрөл өгөөч!” гэдэг хүсэлтийг түүнд тавьсан. Тэр бас миний энэ хүсэлтийг хүлээж аваад зөвшөөрсөн. Тэр үед МАХН-аас арга хэмжээ авхуулаад хөдөө цөлөгдсөн хүмүүсийн асуудлыг дан ганц Ю.Цэдэнбал өөрөө шийддэг байв. Түүнээс өөр энэ асуудлаар их, бага ямар нэгэн шийдвэр гаргах нэг ч хүн байгаагүй юм шүү дээ. Цөлөгдсөн хүмүүстэй холбоотой бүх асуудлыг Ю.Цэдэнбал өөрөө гардаж, ганцаарааа шийддэг байсан юм шүү.

16 Л.Цэнд, Д. Төмөр-Очир хоёр.

И Л: Ю.Цэдэнбал гуай чинь Улсын баатар, Хөдөлмөрийн баатар зэрэг цолнуудыг авсан шүү дээ. Та энэ талаар ярьж өгнө үү?

Б Н: БНМАУ-ын Хөдөлмөрийн баатар цолыг 60-аад оны эхээр түүнд өгсөн юм. Түүнд Хөдөлмөрийн баатар цол олгох асуудалд олон хүн дургүй байсан юм. Ихэнх хүмүүс “Хөдөлмөрийн баатар цол олгох асуудлыг жаахан азная. Дараа өгч болно шүү дээ!” гэсэн байр суурьтай байсан юм. Энэ асуудлаар МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүн Л.Цэнд санаачлага гаргаж, МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны гишүүд болон Улаанбаатар хотын МАХН-ын хорооны товчооны гишүүдийн саналыг авсан юм. Л.Цэнд өөрөө Ю.Цэдэнбалын шахалтанд орсон байж болох юм. Ямар ч байсан тэр өөрөө бол “Ю.Цэдэнбалд Хөдөлмөрийн баатар цол олгох нь зөв!” гэсэн байр суурьтай байсан юм шиг байгаа юм. Л. Цэнд өөрөө “Ю.Цэдэнбал ажил хийх чадваргүй хүн шүү дээ!” гэсэн яриаг дэмждэг байж яагаад Ю.Цэдэнбалд Хөдөлмөрийн баатар цол олгох сонирхолтой

байсан бэ? гэсэн асуулт байдаг юм. Ю.Цэдэнбалд Хөдөлмөрийн баатар цол олгох асуудлыг Л.Цэнд идэвхитэй дэмжсэн нь улс төрийн зорилготой байсан байж магадгүй. Өөрөөр хэлбэл энэ бол Л.Цэндийн зүгээс Ю.Цэдэнбалыг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын албан тушаалаас нь огцруулах бэлтгэл ажлын нэг хэсэг нь байсан байж магадгүй. Түүнд Монгол улсын хөдөлмөрийн баатар цолыг өгөөд “За, Ю.Цэдэнбал аа. Ингээд баяртай! Одоо боллоо. Бид улс орноо, ажил төрлөө бодъё!” гэж хэлэх гэж байсан байх. Би ингэж боддог юм. Л.Цэнд бол Ю.Цэдэнбал ажил хийж чадахгүй байгааг хамгийн ойроос харж байгаа хүн шүү дээ. Тэгсэн хирнээ олон хүн дургүй байхад Ю.Цэдэнбалд Хөдөлмөрийн баатар цол олгохыг идэвхитэй дэмжиж байсныг үүнээс өөрөөр тайлбарлах боломжгүй юм.

Би Л.Цэндтэй нэг удаа их сүрхий муудалцсан юм. Энэ бол Ю.Цэдэнбалыг огцруулаад МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар Л.Цэнд өөрийгөө сонгуулах бодолтой байсантай холбоотой юм. Би түүний энэ санааг мэдсэнээс бид хоёр их сүрхий муудалцсан юм. Намайг Өмнөговь аймгийн МАХН-ын хорооны дарга байхад Л.Цэнд очсон юм. Тэр манай аймгийн ажлыг шалгах зорилготой очсон юм. Гэхдээ түүний очсон зорилго нь гаднаас нь харахад ийм байсан боловч цаад талдаа өөр зорилготой байв. Ю.Цэдэнбалыг огцруулаад, Л.Цэндийг МАХН-ын ТХ-ны Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгох асуудлыг МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал хэлэлцвэл би Л.Цэндийг дэмжих ёстой байж. “Би дэмжихгүй!” гэдгээ түүнд ойлгуулсан. Л.Цэнд надаас дэмжлэг авч чадаагүйдээ их уурласан юм. Тэгээд “Бид танай Өмнөговь аймгийн ажлыг тусгайд нь авч хэлэлцэнэ шүү!” гэж хэлээд явсан юм. Би ч түүнийг явахад нь “Манай аймгийн ажил муу байгаа гэсэн зохиомол дүгнэлт гаргаж болно. Харин би таныг МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдох асуудлыг дэмжихгүй шүү!” гэж хэлсэн юм.

Ер нь Л.Цэнд бол маш их авъяастай, их мэдлэгтэй, гарамгай сайн зохион байгуулагч хүн байсан юм шүү дээ. Тэр аварга том, том ажлуудын ард маш амархан гарч чаддаг гарамгай зохион байгуулагч хүн байв. Би түүнийг дэмжээгүйн гол шалтгаан бол тэр ийм сайн талуудтай боловч бас дутагдалтай хүн байв. Тэр бол битүү далд санаатай хүн юм л даа. Энэ бол их аюултай шинж чанар шүү дээ. Тийм далд санаатай хүнийг манайхан “Муу санаатай хүн!”, “Дотуур тамиртай хүн!” гэх мэтээр нэрлэдэг юм. “Төрийн тэргүүн ийм хүн болбол маш аюултай байдал үүсэж болох юм!” гэж би боддог. Л.Цэндийн МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдох санаархал нь ЗХУ-ын Улсыг Аюулаас Хамгаалах Хорооны шугамаар Ю.Цэдэнбалын сонорт хүрсэн юм билээ.

Тэр үед Л.Цэнд, Д.Төмөр-Очир хоёрын харилцаа их хэцүү байсан юм.

Уг нь тэр хоёр их найрсаг сайхан харилцаатай байсан хүмүүс юм шүү дээ. Хорь гаруй жил хамт ажилласан, бие биенээ их сайн мэддэг хүмүүс байв. Гэтэл сүүлийн үед л муудалцаад тун ч эвлэрэхээ байсан юм л даа. Юунаас болсныг нь тэр үед бид нар огт ойлгодоггүй байв. Хожим энэ асуудал тодорхой болсон юм. Тэр үед Монголын нийгэмд Ю.Цэдэнбалын талаар элдвийн муу яриа тун чиг зогсохгүй байлаа. Монголын олон нийт түүнийг “Удахгүй огцорно!” гэсэн байдалд ороод, энэ үйл явдал болохыг хүлээх хандлагатай болсон юм. Ийм нөхцөлд Ю.Цэдэнбал энэ аюулыг зайлуулах арга хэмжээ авч эхэлсэн юм.

Түүний тооцоолсноор бол түүнд хамгийн их аюул учруулж болох хүн бол Д.Төмөр-Очир байж л дээ. Д.Төмөр-Очир бол Ю.Цэдэнбалыг МАХН-ын удаа дараагийн бүгд хурлууд дээр хурц шүүмжлэж байсан юм. Олон түмний дунд Д.Төмөр-Очирын нэр хүнд ч өндөр байлаа. Тэр бүр “Ю.Цэдэнбал аа, Чи одоо болих хэрэгтэй. Улс орны ажил, ард түмний амьдрал хэцүүхэн байна шүү!” гэж түүнд шууд хэлдэг байсан юм шүү дээ. Тийм учраас Ю.Цэдэнбал “аюул бол Д. Төмөр-Очирын зүгээс ирнэ!” гэж тооцоолсон юм шиг байгаа юм.

Тэр үед Ю.Цэдэнбалын толгойд “Яаж Д.Төмөр-Очирыг зайлуулах вэ?” гэсэн бодол эргэлдэж байсан байх. Ю.Цэдэнбал энэ ажилдаа Л.Цэндийг ашиглахаар шийдсэн байгаа юм. Л.Цэнд бас Ю.Цэдэнбалыг огцруулаад өөрөө МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн даргаар сонгогдох бодолтой байгаа хүн шүү дээ. Хэрвээ энэ бодол үнэхээр хэрэгжиж эхэлбэл түүнд “хамгийн их саад болох хүн бол Д.Төмөр-Очир мөн!” гэж Л.Цэнд бас тооцоолж байсан байх. Ю.Цэдэнбал Л.Цэнд хоёр ийм хоёр өөр зорилгын үүднээс холбоотон болж, Д.Төмөр-Очирыг огцруулсан байгаа юм. Тэд нар түүнийг огцруулаад, цөллөгт явуулсан юм.

Ингээд хэсэг хугацаа өнгөртөл Ю.Цэдэнбал өөрөө маш аюултай байдалд орсноо аажмаар ойлгож эхэлсэн байх. Одоо түүнийг Д.Цэндээс хамгаалах хүчтэй хүн дэргэд нь байсангүй. Ю.Цэдэнбал аяндаа өөрөө Д.Цэндийн гарт ороод ирсэн байх л даа. Д.Цэнд Ю.Цэдэнбалыг огцруулах нь цаг хугацааны асуудал болж ирэх төлөвтэй болоод ирсэн байна. Ийм аюултай байдалд орсноо Ю.Цэдэнбал ойлгоод, яаралтай арга хэмжээ авч эхэлсэн байдаг юм. Ю.Цэдэнбал “Одоо Д.Төмөр-Очироос өөр түүнд тус болж чадах хүчтэй хүн байхгүй!” гэдгийг ойлгосон байх. Тийм учраас Д.Төмөр-Очирыг хуучин ажилд нь эргүүлж авах санаачлагыг Ю.Цэдэнбал гаргаж, МАХН-ын ТХ-ны гишүүдийн дэмжлэгийг авахыг оролдож эхэлсэн юм. Яг энэ үед нь би Ю.Цэдэнбалтай нэг удаа уулзсан юм. Тэр “Д.Төмөр-Очирыг хуучин ажилд нь эргүүлж авахгүй бол болохгүй байна. Би Д.Цэндийн үгэнд ороод түүнийг ажлаас нь халчихсан юм. Чи ямар саналтай байна вэ? Чи бол МАХН-ын ТХ-ны нөлөө бүхий гишүүн хүн шүү

дээ! Д.Төмөр-Очирыг эргүүлээд хуучин ажилд нь авахад эсэргүүцэх хүмүүс их гарах байх. Чи миний саналыг дэмжэээрэй!” гэж тэр надад хэлж байсан юм.

Гэтэл Д.Төмөр-Очир өөрөө Ю.Цэдэнбалын энэ саналыг хүлээж авахаас эрс татгалзсан байдаг юм. “Та нар намайг ямар ч шалтгаангүй байхад энэ ажлаас огцруулсан шүү дээ. Би дахин улс төрийн ажил хийхгүй. Харин судалгааныхаа ажлыг бол хийнэ!” гэж хэлээд татгалзсан юм байж. Энэ үед Ю.Цэдэнбалд ерөөсөө “Д.Төмөр-Очирын зүгээс Ю.Цэдэнбалд ямар ч аюул байхгүй юм байна!” гэсэн бодол төрсөн байж магадгүй. Ингээд удаан ятгасны эцэст Д.Төмөр-Очир хуучин ажилдаа буцаж орохыг зөвшөөрсөн юм байж. Энэ асуудлыг хэлэлцсэн МАХН-ын ТХ-ны бүгд хурал дээр Д.Төмөр-Очирыг эргүүлэн хуучин ажилд нь авах саналыг эсэргүүцсэн нэг ч хүн гараагүй юм. Д.Төмөр-Очир өөрөө бас дутагдалгүй хүн ч биш л дээ. Тэр хүнтэй их таарамжгүй, их дураараа, зөрүүд хүн юм шүү дээ. Харин мэдлэг боловсрол, авъяас чадварын хувьд бол гайхамшигтай хүн л дээ. Тэр үед Монголд тийм хүн ховорхон байлаа. Ю.Цэдэнбал Д.Төмөр-Очир хоёр нэг дор удаан ажиллаж чадахгүй нь хэнд ч ойлгомжтой зүйл шүү дээ. Тэр үед Ю.Цэдэнбалын толгойд “Одоо Д.Төмөр-Очирыг яах вэ?” гэсэн бодол дахиад эргэлдэж эхэлсэн байх.

Д.Төмөр-Очир хуучин ажилдаа эргэж ороод “Нэг хүнийг тахин шүтэх явдлын хор уршгийг арилгах” өргөн кампанит ажилд орсон юм. Энэ бол Ю.Цэдэнбалын хамгийн эмзэг газар нь юм л даа. Ю.Цэдэнбал өөрөө Х.Чойбалсангийн үед улс төрийн хэлмэгдүүлэлтэд хэрхэн оролцож байсныг нь хамгийн сайн мэдэх хүний нэг нь Д.Төмөр-Очир юм л даа. Энэ хэрэг явдлуудтай холбоотой материалууд хаана байгааг ч тэр сайн мэдэж байсан юм. Энэ кампанит ажлаараа Д.Төмөр-Очир юунд хүрэх зорилготой байсныг таахад хэцүү л дээ. Тэр Ю.Цэдэнбалыг байнгын дарамтанд барьж байхыг зорьж байсан байж магадгүй. Энэ кампанит ажлын үр дүнд Ю.Цэдэнбал гарах газаргүй, буланд шахагдчихаад байгааг Д.Төмөр-Очир сайн ойлгож байсан байх.

Ийм хүнд байдлаас Ю.Цэдэнбал гарах гарц олсон юм. Ер нь Ю.Цэдэнбал бол иймэрхүү муу ажилд гаршсан хүн байсан юм шүү дээ. Бүх эрх, мэдэл түүний гарт байгаа байдлыг ашиглаад, тэр шударага биш ажил олныг хийсэн юм шүү. Ю.Цэдэнбал “Үндэсний үзлийг дэвэргэсэн, Монгол-Зөвлөлтийн найрамдлын эсрэг дайсагнасан хандлага гаргасан!” гэсэн үндэслэл гаргаж ирээд Д.Төмөр-Очирыг огцруулсан юм. Д.Төмөр-Очир бол “Би удирдах ажил хийх хүн биш шүү дээ. Би өөрөө ааш ариншин сайнгүй болохоор өөртөө олон дайсан бэлтгэх байх аа. Харин би эрдэм шинжилгэний ажил хийх сонирхолтой юм. Монголын түүх судлаад, багшлах ажлаа хийвэл болох юм!” гэж ярьдаг хүн байсан

юм. Ю.Цэдэнбалын дэргэд Д.Төмөр-Очир шиг гарамгай хүн байхад Л.Цэндийг огцруулах нь тийм ч хүнд асуудал биш байсан байх л даа. Гэхдээ тэр энэ бэлтгэлийг хийж аваад эхлээд Д.Төмөр-Очирыг огцруулсан юм. 1962 онд хуралдсан МАХН-ын ТХ-ны 3-р бүгд хурлаар Д.Төмөр-Очирыг дахиад бүх албан тушаалаас нь огцруулсан юм.

Л.Цэндийн зүгээс Ю.Цэдэнбалын асуудлаар ЗХУКН-ын ТХ-ны УТТ-ны зарим гишүүдтэй санал солилцож байсан юм билээ. Гэтэл тэд нар Л.Цэндийн энэ саналыг дэмжээгүй юм байж. Ингээд Л.Цэнд ялагдах нь гарцаагүй болсон байдаг юм. 1963 оны намар Л.Цэндийг огцруулав. Л.Цэнд нэг ч удаа Ю.Цэдэнбалыг илээр шүүмжлэж байгаагүй юм шүү дээ. Түүний үг маш их жинтэй, цөөхөн үгээр маш том санааг гаргаж чаддаг хүн байсан юм. Л.Цэндийг Завхан аймагт цөлж суулгав. Л.Цэнд ингэж Монголын улс төрийн тавцангаас буусан юм. Тэр дахиж улс төрд орж ирээгүй юм. Харин Л.Цэндийг ийнхүү огцруулсны дараа Ю.Цэдэнбал улс төрийн тэмцлийн нилээд туршлагатай болсон биз ээ.

Би Д. Төмөр-Очирыг огцруулахад Монголд байгаагүй, Москвад суралцаж байв. Тэр бүгд хурал хуралдсаны дараа жил би Д.Төмөр-Очиртой нэг удаа уулзсан юм. Тэр өөрөө над руу утасдаад “Уулзах хэрэг байна!” гэсэн юм. Ингээд тэр манайд ирлээ. Бид хоёр нэг шил шимийн архи тавьж байгаад тэр бүгд хурлын ажиллагааны талаар ярилаа. Д.Төмөр-Очир “МАХН-ын ТХ-ны 3-р бүгд хурлын үйл ажиллагааг эхнээс нь маш их сайн зохион байгуулсан тул ердөөсөө үг хэлж, өөрийгээ хамгаалах ямар ч боломж гараагүй!” гэж ярьж байсан юм. Тэгээд “Ойрын үед боломж гаргаад Ю.Цэдэнбалтай уулзмаар байна. Би түүнтэй уулзах хүсэлт гаргасан боловч тэр намайг хүлээж авахаас татгалзаад байгаа юм. Чи Ю.Цэдэнбал бид хоёрын уулзалтыг зохион байгуулаач! Намайг Баянхонгор аймгийн Барилгын газрын даргаар томилж явуулсан юм. Би уг нь өөрийн мэргэжлийн чиглэлээр ажилламаар байгаа юм!” гэж ярьсан юм. Бид манай гэрт уулзсан тухай мэдээг Дотоод яам авсан байна.

Тэр үед манай гэрийн утсыг Дотоод яам чагнаж байсан юм байна л даа. Нөхцөл байдал ийм болсон учир Д.Төмөр-Очиртой уулзсаны маргааш өдөр нь би шууд Ю.Цэдэнбалын өрөөнд орлоо. Тэгээд түүнд Д.Төмөр-Очиртой уулзсан уулзалтынхаа тухай бүгдийг нь ярьж өглөө. Тэгээд “Би Д.Төмөр-Очирыг дэмждэгийг та мэднэ. Тэр хүн уг нь улс оронд хэрэгтэй хүн шүү дээ. Тантай уулзах хүсэлтэй явдаг юм байна. Гэвч тодорхой шалтгааны улмаас уулзаж чаддаггүй юм байна!” гэж түүнд хэлсэн юм. Гэтэл миний үгийг сонсож байсан Ю.Цэдэнбал “За тийм юм бол, ойрын үед би түүнтэй уулья!” гэж хэлсэн юм. Би энэ тухай Д.Төмөр-Очирт хэллээ. Тэр ч сэтгэл нь их сэргэж байгаа бололтой байсан юм. Ингээд би удалгүй Москва руугаа явчихлаа.

Дараа жилийн нь зун би Д.Төмөр-Очироос Ю.Цэдэнбал, тэр хоёрын уулзалтын тухай асуусан юм. Гэтэл Д.Төмөр-Очир “Тийм уулзалт ерөөсөө болоогүй шүү! Тэр ер нь тийм л хүн шүү дээ! Ярьсан тохирсондоо хүрэх нь тун ч ховорхон үзэгдэл шүү дээ!” гэж байв. Д.Төмөр-Очир бол аргагүй их өргөн мэдлэгтэй хүн байсан юм. Аймгуудын МАХН-ын хороодын дарга нар Улаанбаатарт ямар нэгэн ажлаар ирэхэд хамгийн түрүүнд л Д.Төмөр-Очир тэднийг өөрийнхөө өрөөнд цуглуулж байгаад л улс оронд болж байгаа үйл явдлууд, дэлхий нийтэд болж байгаа үйл явдлуудын талаар яриа хийж, зөвлөлгөө өгдөг байв. Тэгээд л бид нараас нутаг орны байдал, ажил төрөл хэрхэн явагдаж байгаа талаар асууна шүү дээ. Тэгээд нэг л асуултанд хариулж чадахгүй бол “Та на ийм байж яаж энэ улс орныг авч явах юм бэ? Та нар наад бөндгөрүүдээ жаахан ажиллуулж байгаач! Жаахан ч гэсэн хэрэгтэй мэдээллээр наад бөндгөрөө дүүргэж байгаач! Энд тэндхийн найр наадмын тухай л бодоод явдаг юм уу?” гээд загнана шүү дээ.

Яамдын сайд нартай бол бүр ширүүн харьцдаг байсан юм. “Чи хөгжлийн хурдтай хөл нийлүүлээд явж чадахгүй байна шүү. Улс орны хөгжилд саад болж байхын оронд хурдан шиг энэ ажлаасаа гарах өргөдлөө өгөх хэрэгтэй байна!” гээд л загнана шүү дээ. Тэгээд МАХН-ын төв хэвлэл “Үнэн” сонин дээр зарим яамдын сайдын нэрийг нь заагаад “Ажил нь муу явж байна!” гээд шүүмжилдэг байсан юм. Тэр үед яамдын сайд нарыг ингэж шүүмжилдэг газар, хүн гэж ердөөсөө байгаагүй юм. Өөрийн яамныхаа сайдын ажлыг шүүмжилбэл өөрөө тэндээс хөөгдөнө шүү дээ. Ийм учраас энгийн хүмүүс Д.Төмөр-Очирын энэ арга хэмжээнд нь их дуртай байсан байх л даа. Зарим үед Д.Төмөр-Очирт шүүмжлүүлсэн яамдын сайд нар эсэргүүцэж л байсан юм.

И Л: 1990 онд “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчидийн хэрэг” гэсэн нэг хэрэг прокурорт шилжсэн шүү дээ. Тэр хэрэг яаж шийдэгдсэн бэ?

Б Н: “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” гэж түүнтэй олон жил хамт ажилласан Д.Моломжамц, Т.Рагчаа, Д.Содном, Б.Дэжид, П.Дамдин, С.Лхамжав, М.Пэлжээ зэрэг 40 орчим хүнийг хэлж байсан юм. Эд нар Ю.Цэдэнбалтай он удаан жил хамт ажиллаж, түүнийг хамгаалж, буруу үйлдлүүдийг нь хаацайлж явсан хүмүүс юм шүү дээ. 1990 онд хуралдсан МАХН-ын 20-р их хурлаас эдгээр хүмүүсийг анх удаа “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгчид” гэж тодорхойлсон юм. Эд нарыг МАХН-ын гишүүнээс хөөсөн юм. Тэгээд улсын мөнгө, хөрөнгийг идэж ууж ашигласан байдлыг нь тодорхойлсон юм. Улсын эдийн засгийг уналтанд оруулсан, улсын ихээхэн өмч хөрөнгийг үр ашиггүй зарцуулж,

их хэмжээний хөрөнгийг үрэн таран хийсэн зэрэг асуудал тавигдсан юм. Ю.Цэдэнбал улс орныг удирдаж чадахгүй байгааг мэдэж байсан хэрнээ түүнийг олон түмнээс нуун дарагдуулж, хаацайлан хамгаалж, даган баясаж байсан зэрэг асуудлууд тавигдсан юм.

Тэгтэл энэ хэрэг прокурор дээр их удсан юм. Тэр үед МАХН-ын нөлөө их байлаа шүү дээ. Шүүх, прокурорын газарт бол тэр чигтээ МАХН-ынхан ажиллаж байлаа. “Ю.Цэдэнбалын тойрон хүрээлэгч” нарын хэргийг Дээд шүүхэд хариуцаж байсан шүүгч бол Д.Шаравдорж юм. Энэ хүн 2004 оны сонгуулийн дараа байгуулагдсан “Зөвшөлцлийн засгийн газар”-т МАХН-аас Батлан хамгаалах яамны сайд болсон хүн юм. Энэ хүн энэ хэргийг хоёр жил орчим дарагдуулсан юм. Тэгээд эцэст нь “Гэмт хэргийн бүрдэлгүй!” гэсэн шийдвэрийг Улсын дээд шүүхээс гаргуулаад, энэ хэргийг хаачихсан юм. Уг нь бол тэднийг шийтгэх бүрэн үндэслэл байсан юм шүү дээ.

И Л: Ю.Цэдэнбал гуайн одон медалийг нь хураасан шүү дээ. Энэ чинь П.Очирбат гуайн тушаалаар хийгдсэн ажил байх аа?

Б Н: МАХН-ын онц 20-р их хурлаас Ю.Цэдэнбалыг МАХН-аас хөөсөн юм. Бас 20-р их хурлаас сонгогдсон МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны шинэ бүрэлдэхүүн хуралдаад Ю.Цэдэнбалд олгосон гол таван одон, медалийг нь хурааж авах шийдвэр гаргасан юм. Тэр үед МАХН төрийн эрхийг барьж байсан шүү дээ. Ерөнхийлөгч П.Очирбат МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ны энэ шийдвэрийг үндэслээд тушаал гаргаад гол, гол одон медалуудыг нь хурааж авах шийдвэр гаргасан юм.

17 Монголын ардчилал, шинэчлэл.

И Л: 1990 оны 3-р сард МАХН-ын УТТ-ны гишүүд бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорсон шүү дээ. Та энэ шийдвэрийн талаар ямар бодолтой байдаг вэ?

Б Н: Энэ бол маш зөв шийдэл байсан юм. Ийм шийдвэр гаргахад МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ж.Батмөнх их үүрэг гүйцэтгэсэн юм. Тэр үед Улаанбаатар хотын төвд Сүхбаатарын талбайд залуучууд өлсгөлөн зарласан байлаа шүү дээ. МАХН-ын УТТ-ны зарим гишүүд огцрохоос эрс татгалзаж байсан юм. Тэд нар хүч хэрэглэж өлсгөлөнг тараах бодолтой байсан юм. Бас улс орны хэмжээнд онц байдлыг тогтоохыг санаархаж байсан юм билээ. Энэ саналыг эрс эсэргүүцсэн хүн бол тухайн үеийн Дотоод яамны орлогч сайд байсан

генерал Ц.Жамсранжав юм шүү дээ.

Тэр үед Ардчилсан хөдөлгөөнийг Монголын нийгэм бүхэлдээ дэмжиж байсан юм. Ийм үед хүч хэрэглэж өлсгөлөнд оролцож байгаа залуучуудыг хөөж тараавал маш аюултай байдал үүсэж болох байсан юм. 1989 онд Хятадын Тань-Ан-Мэний талбайд болсон хэрэг явдал Монголд давтагдаж болох байсан юм. Ийм хүнд нөхцөлд МАХН-ын Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ж.Батмөнх МАХН-ын УТТ-г бүрэн бүрэлдэхүүнээр нь огцруулах маш зөв шийдвэр гаргасан юм. Ж.Батмөнх бол өөрөө их зөөлөн хүн юм л даа. Ю.Цэдэнбалтай нутаг нэгтэй юм. Түүнийг Ю.Цэдэнбал өөрөө сонгож, дэвшүүлээд манай Ерөнхий сайдаар томилж байсан юм. Ж.Батмөнх бол багш хүн юм. Төрийн өндөр албан тушаал хашихад өөрөө тийм дуртай байгаагүй юм билээ. Ер нь багшийнхаа ажлыг л хийгээд явж байх бодолтой байсан юм шиг байгаа юм. МАХН-ын УТТ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцрох шийдвэрийг тэр бараг ганцаараа гаргасан байх.

КЮ: Монголд ардчилал шинэчлэл эхэлснээс хойш арван таван жил өнгөрлөө шүү дээ. Одоогийн байдал ямар байна даа.

Б Н: Ардчилсан хөдөлгөөн өрнөсөнөөс хойших арван таван жилд ардчилсан хүчнийхэн нэг удаа засгийн эрх авсан. Түүнээс бусад жилүүдэд нь МАХН засгийн эрхийг барьж байлаа. МАХН бол хэдийгээр алдаа дутагдал гаргаж байсан боловч боловсон хүчин сайтай, буурь суурьтай, ажлын арга барил туршлага сайтай нам юм. Гэхдээ одоо үеийн шаардлагад нийцэхгүй, асуудалд хуучин байдлаараа хандах явдлыг гаргаж байна. 2004 оны бүх нийтийн сонгуулиар ардчилсан хүчин бараг яллаа. Үнэн хэрэг дээрээ ялсан юм. Гэсэн хэдий ч МАХН-ын зүгээс булхайцаад, сонгуулийн дүнд засвар оруулах гэж санаархаад байна. МАХН, АН хоёр бол манай улс төрийн хоёр гол хүчин гэдэг нь тодорхой байна. Энэ хоёр тэнцвэртэйгээр засгийн эрхийг ээлжлээд барьж байвал сайн байна. Энэ хоёр нам бие биендээ дайсагналцаад, бие биенийгээ үгүйсгэж ердөө болохгүй. Сонгуулийн дүнгээр МАХН, АН хоёр засгийн газраа зөвшилцлөөр байгууллаа. Энэ л хамгийн зөв шийдвэр юм.

Гэхдээ ерөнхийлөгч Н.Багабанди бол ардчилсан хүчинд дургүй хүн. Н.Багабанди ерөнхийлөгч болсноор нийт ард түмний эрх ашгийг хамгаалсан бодлого явуулж чадсангүй. Тэр бол их зальтай хүн. Ардчилсан хүчнээс Да.Ганболдыг ерөнхий сайд болгосонгүй. Н.Багабанди бол Монголын Ардчилсан хүчинд ихээхэн саад хийсэн хүн шүү дээ. М.Энхсайхан бол ардчилсан хүчний нэрийг бариад том албан тушаалд очих бодолтой байдаг л хүн. Хамгийн муу санаатай хүн. Ардчилсан хүчний бүр хамгийн анхнаас нь эхлэн явсан хүмүүс бол Р.Гончигдорж,

Ц.Элбэгдорж нар юм л даа.

И Л: Саяхан Ерөнхийлөгчийн сонгууль болж өнгөрлөө. Энэ сонгууль хэрхэн явагдсан талаар манай чөлөөт хэвлэл дээр олон янзын үзэл бодол гарч байна. Та энэ сонгуулийн талаар ямар бодолтой байна вэ?

Б Н: МАХН-аас Ерөнхийлөгчийн сонгуульд нар дэвшээд сонгуульд оролцсон Н.Энхбаярын талаар олон түмний дунд их олон янзын яриа явдаг юм байна. Маш их мөнгө төгрөг, хээл хахуулийн хэрэгт холбоотой гэсэн яриа байдаг юм байна. Тухайлбал Орос улсад хуучин өрийг төлөхдөө дундаас нь “50 сая ам. долларыг үрэгдүүлсэн!” гэсэн нэг яриа тасрахгүй байна. Бас өөрийнхөө эмчилгээнд зориулж улсын төвлөрсөн төсвийн хөрнгөнөөс “50 сая төгрөг бэлнээр гаргуулж авсан!” гэсэн нэг яриа яваад л байна. “Эхнэр Цолмонгоо төрийн хэрэгт оролцуулдаг. Дотоод яаманд зөвлөгчөөр томилож байсан!” гэсэн яриа нийгэмд тасрахгүй оршсоор байна. “Эхнэр Цолмонг Дотоод яамны зөвлөгчөөр томилсон!” гэдэг ярианаас бусад нь баталгаа, нотолгоогүй яриа юм. Үнэхээр энэ бүх мөнгө төгрөгөнд Н.Энхбаяр өөрөө холбоотой юм уу? гэдгийг нь баримтаар нотлох хэрэгтэй шүү дээ. Нотлож чадахгүй бол энэ бүх яриа чинь хүнийг хоосон гүтгэсэн явдал болж байгаа юм. Ийм баталгаа нотолгоогүй яриаг таслан зогсоох хэргтэй.